

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ - ત્રિમાસિક

મુકેશ ભટ્ટ, સુરત

કંસારો (Coppersmith Barbet, *Megalaima haemacephala*)

કદ : ૧૭ સે.મી., વ્યાપ : વ્યાપક, વનરાજિવાળા વિસ્તારો. અવાજ : ટુક.. ટુક.., માળો : થડની ખમ્બીલમાં

વર્ષ : ૪

સળંગ અંક : ૧૩

વર્ષ ૨૦૦૧

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

સ્વ. શ્રી છોટુભાઈ સુથાર એટલે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ખગોળ વિજ્ઞાની. તે વિષય પર તેમણે લખેલ શોધનિબંધ(થીસીસ)ને આધારે યુનિવર્સિટીએ તેમને Ph. D.ની ડિગ્રી આપેલ. આકાશદર્શન અને ખગોળ વિશે તેમણે લખેલ પુસ્તકો ખાસાં લોકપ્રિય થયેલાં. વર્ષો સુધી તેમણે 'આકાશગંગા' નામનું ખગોળવિજ્ઞાનનું દ્વિમાસિક ચલાવેલ.

તેમણે લખેલ 'આપણાં પક્ષીઓ' નામનું પુસ્તક વરસો પહેલાં મેં વાંચેલ. આ સિવાય પક્ષીઓ અંગે બીજું કોઈ પુસ્તક તેમણે લખ્યાનું ખ્યાલમાં ન હતું. આ લેખ લખવા નિમિત્તે 'આપણાં પક્ષીઓ' ફરી વાંચ્યું ત્યારે ખબર પડી કે, તેમનું લખેલ અને સોમાલાલ શાહનાં ચિત્રોવાળું 'આપણાં પંખીઓ' નામનું પુસ્તક ૧૯૬૭માં બાલગોવિંદ પ્રકાશન, અમદાવાદ દ્વારા બહાર પડેલ. આમ પ્રસ્તુત 'આપણાં પક્ષીઓ' એ સ્વ. શ્રી છોટુભાઈનું બીજું પંખી પુસ્તક. ૧૯૭૭માં તે પ્રસિદ્ધ થયેલ. પહેલું પુસ્તક મારી હડકેટે કેમ ન ચડ્યું તેની નવાઈ લાગે છે. અત્યારે તે અપ્રાપ્ય છે. આ બીજું પુસ્તક સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ પ્રકારનાં કુલ ચાર પુસ્તકો તૈયાર કરવાની સ્વ. શ્રી છોટુભાઈની ઉમેદ હતી. બાકીનાં બે પુસ્તકો અંગે તે કેમ ફળીભૂત ન થઈ તે મારે મન કોયડો છે.

'આપણાં પક્ષીઓ' નામના આ પુસ્તકમાં પચાસ પક્ષીઓનો રસપ્રદ પરિચય તેમણે આપ્યો છે. દરેક પક્ષીના રૂપરંગનાં તેમણે આપેલ વિગતવાર વર્ણનથી પક્ષીનિરીક્ષક તેને સહેલાઈથી ઓળખી શકે. પક્ષીની દૈનિક પ્રવૃત્તિ, તેમનો ખોરાક, તેઓ ક્યાં વસે છે, ક્યારે પ્રજનન કરે છે, કેવા માળા બાંધે છે, બચ્ચાં કેમ ઉછેરે છે વગેરે માહિતી તેમણે સરળ ભાષામાં આપી છે. તે વાંચીને જાણાય વાયક પક્ષીનિરીક્ષણ કરતો થાય એવી તેમની લખાવટ છે. દરેક પંખીનું રંગીન ચિત્ર આપેલ હોવાથી શિખાઉ પણ તેને સહેલાઈથી ઓળખી શકશે. આ ચિત્રો શ્રી સોમાલાલ શાહે તૈયાર કરેલાં છે. તેમના પહેલા પુસ્તકમાં પણ તેમનાં જ ચિત્રો હતાં.

દર વરસે ચોમાસા બાદ આપણે ત્યાં પરદેશથી અનેક જાતનાં પક્ષીઓ

આવે છે, તેની શિખાઉ પક્ષીનિરીક્ષકને થોડા વખતમાં ખબર પડે છે. આ પક્ષીઓ ક્યાંથી આવે છે, કેમ આવે છે, પોતાનો રસ્તો કેવી રીતે શોધે છે, તે જાણવાની જિજ્ઞાસા તેને થાય. પુસ્તકની શરૂઆતમાં એક અલગ પ્રકરણ તે વિશે આપેલ છે. તેમાં પક્ષીઓના ઋતુપ્રવાસ (migration) ને લેખકે રસપ્રદ રીતે સમજાવ્યો છે. શિખાઉઓને ઋતુપ્રવાસનો ખ્યાલ તેનાથી મળી રહે છે.

પુસ્તકમાં પક્ષીઓની ગોઠવણી વૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણ મુજબ કરેલ નથી. લેખકને અનુકૂળ લાગ્યું તેમ પક્ષીઓને ગોઠવ્યાં છે. જો કે, શિખાઉઓને વૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણની પડી હોતી નથી. પક્ષીનિરીક્ષણમાં પાકા થયા બાદ કોઈને તે બાબત ખટકે, પણ તેનાથી આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં કાંઈ ફેર પડતો નથી.

લેખકનું એક વિધાન ચર્ચસ્પદ છે. તેઓ લખે છે કે, સફેદછાતી જલમુરઘી (Whitebreasted Waterhen)માં માદા વધારે દેખાવડી હોય છે અને તે બિલબટેર (Bustard Quail)ની માફક બહુપતિત્વ આચરે છે. આવું મારા જોવામાં કે વાંચવામાં આવ્યું નથી. લેખકે કદાચ સમજફેરથી પાનલવા (Painted Snipe)ની આ ખાસિયત સફેદછાતી જલમુરઘીની માની લીધી હોય એવું અનુમાન કરું છું. છતાં, આ બાબતમાં શ્રી લવકુમાર ખાયર કે મ.કુ. હિંમતસિંહજી વધારે જાણકારી આપી શકે.

છેલ્લે પરિશિષ્ટમાં, ઉપયોગી અને રસપ્રદ માહિતી આપી છે. પ્રવાસી પક્ષી અંગે કઈ માહિતી નિરીક્ષણથી મેળવવી તે અંગે દસ મુદ્દા આપી સારું માર્ગદર્શન શિખાઉઓને આપ્યું છે. તે જ પ્રમાણે પક્ષીનિરીક્ષણ કેવી રીતે કરવું, તે વખતે શું શું ધ્યાનમાં રાખવું, તે વિશે આપેલા રર મુદ્દા પક્ષીનિરીક્ષણ કરનાર માટે બહુ જરૂરી અને ઉપયોગી છે.

સ્વ. શ્રી સોમાલાલ શાહનાં પચાસેય પક્ષીઓનાં રંગીન ચિત્રો સંતોષકારક છે અને પક્ષીનિરીક્ષકો માટે ભોમિયારૂપ બની રહેશે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૭માં છપાએલ આ પુસ્તક હજી ક્યાંક મળી આવે ખરું. સી-૧, હરિઓમ એપાર્ટ, 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧

પુસ્તક અવલોકન : 'જીવનભરનાં સાથી - આસપાસનાં પંખી'

પ્રકૃતિ પરિચય શ્રેણીમાં શ્રી લાલસિંહ રાઓલનું પહેલું પુસ્તક હતું "આસપાસનાં પંખી-જીવનભરનાં સાથી". શિખાઉઓને ધ્યાનમાં રાખીને તે લખાયેલું. સન ૧૯૮૬માં તે પ્રસિદ્ધ થયેલું. થોડાં જ વરસોમાં તેની ૫૦૦૦ નકલો વેચાઈ ગઈ. પુસ્તક લોકપ્રિય થયું હોવાથી બીજી આવૃત્તિની માંગ સતત રહ્યા કરતી. હમણાં તેની બીજી આવૃત્તિ શીર્ષકની અદલા બદલી કરીને 'જીવનભરનાં સાથી-આસપાસનાં પંખી' નામથી બહાર પડી છે.

મારી પાસેની પહેલી આવૃત્તિ સાથે સરખાવી જોતાં, પુસ્તકની શરૂની અનુક્રમણિકા નવેસરથી તૈયાર

કરીને શ્રેણીનાં બાકીનાં ત્રણ પુસ્તકો જેવી બનાવી છે. પહેલી આવૃત્તિમાં કક્કાવારી અનુક્રમણિકાઓ આપવાની રહી ગયેલી. આ બીજી આવૃત્તિમાં તેવી ત્રણેય અનુક્રમણિકાઓ પુસ્તકના અંતે મૂકી છે. પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં તે વધારો કરે છે.

આજથી ૧૫ વરસ પહેલાં, જ્યારે આ પુસ્તક બહાર પાડ્યું ત્યારે, ગુજરાતીમાં તે જાતનું એ પહેલું પુસ્તક હતું. પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ બધાં પંખીઓનાં સાદાં ચિત્રો ઊંચી કક્ષાનાં છે. તે ઉપરાંત, ૨૭ રંગીન ચિત્રો ચાર 'પ્લેટ'માં આપેલાં છે.

પ્રસ્તાવનાના અંતે લેખક જણાવે છે તેમ, "શરૂઆત કરનારાઓને પંખીડાંમાં રસ પડવા માંડે તે દષ્ટિ, આ પુસ્તક લખવા પાછળ રહેલી છે." અત્યાર સુધીનો મારો અનુભવ કહે છે કે, આ પુસ્તકની મદદથી અનેકો પક્ષીનિરીક્ષણમાં રસ લેતા થઈ ગયા છે. રસ ન હોય એવી વ્યક્તિઓ પણ આનંદથી માણી શકે તેવી લેખકની શૈલી છે. શ્રેણીનાં અન્ય ત્રણ પુસ્તકોની માફક આમાં પણ પક્ષીનિરીક્ષકોને ઉપયોગી થાય તેવી માહિતી જુદાં જુદાં સ્થળોએ ધ્યાનાકર્ષક રીતે ચોકઠાઓમાં આપી છે. પહેલી આવૃત્તિ કરતાં બીજી આવૃત્તિનો ઉઠાવ વધારે આકર્ષક બન્યો છે. સારસ જેવું જાજરમાન પક્ષી ગુજરાતમાંથી ઝડપભરે ઘટતું જાય છે, એ દષ્ટિએ પુસ્તકના આવરણ પર આપેલ સારસબેલડીના ચિત્રની પસંદગી સુયોગ્ય છે. પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧૦૦/- છે. એજ્યુટેક C/O પર્યાવરણ શિક્ષણ કેન્દ્ર, થલતેજ ટેકરા, અમદાવાદ-૫૪ને પુસ્તક મેળવવા માટે લખવું.

ડૉ. (શ્રીમતી) રેખા બલર

૧૦, સ્વીટહોમ સોસાયટી, શ્રેયસ ટેકરા, અમદાવાદ-૧૫

નોંધ:- શ્રી લાલસિંહ રાઓલનાં પુસ્તકો, પુસ્તક દીઠ રૂ. ૧૦૦/- મ.ઓ.થી મોકલનારને રજીસ્ટર પોસ્ટથી પહોંચાડાશે.

‘વર્ષ’ અંક રજૂ કરતાં પહેલાં વર્ષની શુભ શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. ઘણાં વર્ષે જાણે ચોમાસુ બેઠું હોય તેવો અહેસાસ થાય છે. વરસતા પાણીમાં ભીંજાતાં પંખી, ઝાડની ઘટામાં સ્થિર બેઠેલાં જોઈએ ત્યારે તેઓ પણ આ જ લાગણી અનુભવતાં હશે તેવું પ્રતીત થાય. સ્થાનિક પક્ષીઓ પ્રજનનની પ્રવૃત્તિમાં કાર્યરત દેખાય છે.

મારા બગીચામાં મૂકેલા પક્ષીઘરમાં માર્ચ-એપ્રિલમાં ઘંટીટાંકણાનું પ્રજનન પૂરું થયું કે તરત તેમાં બ્રાહ્મણી મેનાએ પ્રજનન શરૂ કર્યું. અત્યારે તેની ત્રીજી ‘સાઈકલ’ ચાલુ છે. ૧૦ ફૂટ સામે જ મૂકેલા અન્ય પક્ષીઘરમાં કાબરનું પ્રજનન થાય છે. નીચે પડી ગયેલો સુગરીનો એક માળો, મેં ઝાડની ડાળી પર તારથી લટકાવેલો. ટપૂશિયાએ તે રોકી લીધો છે. ત્રણેય જોડીઓ પ્રવૃત્તિમય જોવા મળે છે. તે સિવાય પણ અન્ય ઘણાં પક્ષીઓ માળાની સામગ્રી ચાંચમાં લઈ આમ તેમ ઊડતાં દેખાય છે. ઘૂંકિયા (Crow Pheasant) ને નાળિયેરીના પાનમાંથી એક સરખી પાતળી લીલી પટ્ટીઓ કાપીને લઈ જતો જોવાનું રોચક લાગ્યું.

જંગલનો માહોલ તો કેટલો રમણીય હશે ! વરસાદની ઋતુમાં શ્રી ઉદય વોરાનું ગાંધીનગર ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે અચૂક આમંત્રણ હોય. સૌથી વધુ વૃક્ષોની ગીચતા ધરાવતાં શહેરોમાંનું એક ગણાતું ગાંધીનગર અનેક પંખીઓને માળા કરવા માટે આદર્શ રહેદાણ પૂરું પાડે છે. એક જ જગ્યાએ ઊભા રહી દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) પીળક (Golden Oriole) નાચણ (Fantail Flycatcher), શોબીગી (Iora), કાળિયો કોશી (Black Drongo) વગેરેના માળા જોઈ શકાય તેમ બનવું અહીં શક્ય છે. શ્રી ઉદયભાઈએ આલું એકાદ સ્થળ શોધી રાખ્યું હોય એટલે મુલાકાતી પક્ષીનિરીક્ષકને કોઈ અસંતોષ ન રહે. આ વખતે તેમણે ગાંધીનગરથી પાંચેક કિ.મી. દૂર વખતપુરા ગામ-તળાવનો પરિચય કરાવ્યો. જેમ ‘વન ટ્રી હીલ’ હોય છે તેમ આ ‘વન-ટ્રી પોન્ડ’ હતું. તળાવની વચ્ચે દેશી બાવળનું મોટું વૃક્ષ અને તેના પર સુંદર માળા વસાહત. ચારે તરફ તળાવના પાણીથી ઘેરાયેલી આ માળા વસાહત એટલી તો રમણીય લાગતી હતી કે ઉદયભાઈએ

તેનું ‘મીની ભરતપુર’ નામ આપેલું મને યોગ્ય લાગ્યું.

ઘોળી કાંકણસાર (White Ibis), ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork), મોટો બગલો (Large Egret) તથા નાના કાજિયા(Little Cormorant)ના કુલ મળીને ૬૦ થી ૭૦ માળા હશે, જેમાં સૌથી વધુ સંખ્યા ફાટીયાંચ ઢોંકના માળાની હતી, જે ઝાડની ટોચ પર હતા. દરેક ગામ-તળાવને ‘વન ટ્રી પોન્ડ’ કે ‘વન-આઈલેન્ડ પોન્ડ’ બનાવીએ તો સંખ્યાબંધ ‘મીની ભરતપુર’ ઊભાં થાય. તળાવને કિનારે અને ગામના પ્રવેશદ્વાર આગળ હમણાંનો જ બનાવેલો ચબૂતરો હતો. તેના પર, ખર્ચ પેટે, દાન કર્યું હોય તેવા દાતાઓની યાદી હતી. સહિયારો પ્રયાસ હતો, સરાહનીય પ્રયાસ હતો.

માળા વસાહતો અંગેની વીગતો, પક્ષીનિરીક્ષકો પાસેથી આવકાર્ય છે. નાની-મોટી માળાવસાહતોનું સ્થળ, વૃક્ષોની સંખ્યા, વૃક્ષોના પ્રકાર, માળાની સંખ્યા, પક્ષીઓની જાતિ, સંખ્યા વગેરે નોંધ સાથેની આવી યાદી બનતી જાય તે જરૂરી છે. એ સિવાય અન્ય નોંધ પણ કાયમી ધોરણે વાચકો મોકલતા રહે એવી અપેક્ષા છે. આ દિશામાં થતી અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં ‘વિહંગ’નું કાર્ય એ રીતે જૂદું પડે છે કે, તેમાં એક ‘પ્રોજેક્ટ’ અથવા અભ્યાસ હાથ ધરીને મૂકી નથી દેવાનો, પણ કાયમી ધોરણે, સૌના પ્રયાસથી માહિતીનો સંચય કરવાનો છે. તેમાં સાતત્ય છે, સહયોગ છે, લાંબા ગાળાની સામુહિક જવાબદારી છે. નિષ્ઠાપૂર્વક આપણે સૌ તે અદા કરીશું તેવો મને વિશ્વાસ છે.

‘વિહંગ’ તથા ‘સુરત નેચર ક્લબ’ના સંયુક્ત પ્રયાસથી પક્ષીનિરીક્ષકોની એક ‘ડીરેક્ટરી’ તૈયાર કરવાનું નક્કી કર્યું છે. આ અંકમાં તે અંગેનું ફોર્મ સામેલ કરેલું છે, જે ભરી, તેમાં જણાવેલા સરનામે મોકલવા વિનંતી છે. આ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપશો તેવી આશા રાખીએ છીએ. પક્ષીનિરીક્ષણ તથા પક્ષીસંરક્ષણના કાર્યમાં રસ ધરાવતા વાચકો પાસેથી અમને આ કાર્યમાં સહકાર અપેક્ષિત છે.

ડૉ. આર.બી. બલરની પક્ષીઓની તસવીરોનું એક પ્રદર્શન તા.૧લી ઓક્ટો.થી ૭મી ઓક્ટો. 'World Wildlife Week' દરમિયાન, રવિશંકર રાવળ કલાભવન, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ ખાતે રાખેલું છે, જેમાં સર્વેને આમંત્રણ છે.

સાભાર સ્વીકાર

૧૦૦૧-૦૦ રવિભાઈ બ્યાસ, અમદાવાદ	૨૫૦-૦૦ નંદિનીબેન મહેતા, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ સુલભાબેન દેવપુરકર, પોરબંદર
૧૦૦૦-૦૦ શુભવંતરાય જોષી, અમદાવાદ	૨૦૦-૦૦ પ્રદીપ નાયક, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ ગંભીરસિંહ ગોહિલ, ભાવનગર
૧૦૦૦-૦૦ પ્રા. યુ.એમ.રાવળ, અમદાવાદ	૨૦૦-૦૦ શુભ્રા ભાલેરા, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ ભરત વિદ્યાસ, અમદાવાદ
૫૦૧-૦૦ નિતીન પાનવાલા, વલસાડ	૧૫૦-૦૦ દશરથભાઈ પટેલ, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ પ્રકૃતિ મંડળ, કૃષિ/વનસ્પતિશાસ્ત્ર વિભાગ, બી.એ. કૃષિ મહાવિદ્યાલય, આણંદ
૫૦૦-૦૦ કુશાલ પટેલ, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ એ.કે. દેસાઈ, અમદાવાદ	૫૦-૦૦ વિપિનભાઈ વૈદ્ય, ભાવનગર
૨૭૫-૦૦ અનિલ ભટ્ટ, સુરત	૧૦૦-૦૦ ચંદ્રસિંહ રાઓલ, ગાંધીનગર	૫૦-૦૦ કિશ્રાબા ગોહિલ, ભાવનગર
૨૫૦-૦૦ ડૉ.નિયતીબેન, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ જીગીષ મહેતા, અમદાવાદ	

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ, સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, સંપાદક મંડળ : પી.એસ.ઠક્કર, ડૉ. આર.બી.બલર, કે.ડી.વૈષ્ણવ

પત્રવ્યવહાર : ૧૮/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. Email : vihangujarat@usa.net

લવાજમ : નિ:શુલ્ક (શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - ‘વિહંગ’ ના નામે ચેક / ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી.)

પ્રકાશક : લાલસિંહ રાઓલ, સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટમેન્ટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧.

મુદ્રક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, મુદ્રણસ્થાન : ‘શારદ પ્રકાશન’, ૫, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ, ગુરુકુળ ટાવર સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨.

કેટલાંક ભયસ્થાનો

❖ ગીધની સંખ્યામાં થયેલા અચાનક અને અભૂતપૂર્વ ઘટાડાને લીધે વર્તમાન સમયમાં જે એક ચિંતાની લાગણી પ્રવર્તે છે, તેને માટે સૌથી વધુ જો કાંઈ જવાબદાર હોય તો તે, જૂનાં અને જાજરમાન વૃક્ષોનો થઈ રહેલો નાશ. એ ન સ્વીકારીએ તો આશ્ચર્ય થાય. આપણા જ્ઞાની વૈજ્ઞાનિકોની માન્યતાથી વિપરીત, આજે આપણે જે જોઈએ છીએ તે, આ દીર્ઘાયુષી પક્ષીના વૃદ્ધ નમૂનાઓની વસ્તી છે, જેમાં નવી પેઢી જે દરે ઉમેરાવી જોઈએ તે દરમાં બેહદ ઘટાડો નોંધાયો છે. પણ આપણા દેશમાં વૈજ્ઞાનિકો, સીધી, સરળ વાતને નજરઅંદાજ કરશે અને પોતાને અને બીજાં બધાને જટિલ વાતોમાં ગૂંચવશે! એ સિવાય તેમની જ્ઞાનવાહક ચચસિભાઓ કે કાર્યશાળાઓની યોગ્યતા કઈ રીતે પૂરવાર થાય!

ઉત્સાહી પક્ષીનિરીક્ષકોની વધતી જતી સંખ્યા જોઈને એવી અપેક્ષા રાખી શકાય કે તેઓ આસપાસની માળા વસાહતો, મોટાં ખખડખજ વૃક્ષો કે જેનાં પર નકટા આવી શકે અથવા જેના પર પેણ (Pelican), ગીધ (Vulture), અને ઢોંક (Stork) પ્રજનન અર્થે ભેગાં થઈ શકે, વગેરેનું સઘન નિરીક્ષણ કરી નોંધ રાખે અને એવી સંસ્થાઓને (agencies) ને કાર્યાનિશ્ચત કરે, જે જળસંચય (water harvesting)ની સાથે સાથે, ટીલિયાળી બતક (Spotbill), સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal) તથા અન્ય પાણીનાં પક્ષીઓને માળા કરવાની સુવિધા મળી રહે તે માટે જળાશયોમાં બેટડાં ઊભાં કરે. જો જળાશય મોટું હોય તો આવા બેટ પર સારસની જોડ પણ આવવાનું પસંદ કરશે. સાથે એટલું જ મહત્વનું છે કે, આવાં જળાશયો માછીમારી માટે 'કોન્ટ્રાક્ટ'થી ભાડે ના આપી દેવાય. પશ્ચિમ બંગાળમાં માછલી વેચવા માટે બિહારના લોકોને આવાં સરોવરો 'કોન્ટ્રાક્ટ'થી આપી દેવા, તેને હું આપણા રાજ્યના મત્સ્યઉદ્યોગ વિભાગની બેદરકારીની ચરમસીમા ગણું છું. જીવહત્યા સામેની આપણી પરંપરાગત લાગણીઓમાં આવતી ઓટને ફરીથી ઉભારવા, હું આપણી વધતી જતી પક્ષીનિરીક્ષકોની પલટનને આહ્વાન આપું છું.

જ્યાં સુધી આ બધી વસ્તુ માટે જનમત ઊભો નહીં થાય ત્યાં સુધી છૂટા છવાયા, એકલદોકલ પ્રયત્નોથી કશું નહીં વળે.

❖ હિંગોળગઢ, શનિવાર ૯મી સપ્ટે. ૨૦૦૦

શ્રી સલીમઅલી તથા એસ.ડી. રીપ્લેના 'A Synopsis of The Birds of India and Pakistan' પ્રમાણે, શ્યામશિર કશ્યો (Blackheadad Cuckoo-Shrike), આછા પર્ણપાતી અથવા મિશ્ર જંગલો (light deciduous or mixed forest), ગૌણ જંગલો (secondary forest), બાગ-બગીચા વગેરેમાં અને મુખ્યત્વે મેદાની પ્રદેશમાં રહે છે. તે આપણું નિવાસી (resident) છે પણ સ્થાનિક હેર-ફેર કરી શકે. મારાં પક્ષીનિરીક્ષણનાં શરૂઆતના વર્ષોમાં મેં આ પક્ષીને હિંગોળગઢમાં જોયું કે સાંભળ્યું ન હતું. મને એ પણ યાદ આવે છે કે, ૭મા દાયકામાં તથા ૮મા દાયકાની શરૂઆતમાં 'બી.એન.એચ.એસ.' તરફથી અહીં જે સઘન 'મીસ્ટનેટ ઓપરેશન' (mistnet operation, ઝીણી નાવલોનની જાળથી પક્ષીઓ પકડવાની કાર્યવાહી) થયાં હતાં, તેમાં જે વિવિધ પક્ષીઓ અમે પકડ્યાં હતાં તેમાં શ્યામશિર કશ્યાનો સમાવેશ થતો ન હતો. બસ, આ સદીના અંત ભાગથી તેનો એકદમ અલગ તરી આવતો 'કોલ' ચોમાસાની ઋતુમાં સંભળાવા લાગ્યો. શું આ બહુ સારી રીતે જળવાઈ રહેલા જંગલની નિશાની છે? મને એ વાત સાથે સંમત થતા બહુ આનંદ થાત, પણ તેમ નથી.

બીજું પક્ષી, જે લગભગ આ જ અરસામાં ચોમાસાની ઋતુમાં સંભળાવા

લાગ્યું, તે બપૈયો (Common Hawk Cuckoo). તેનો પણ વિશિષ્ટ અવાજ પહેલાનાં સમયમાં ક્યારેય સાંભળવા મળતો નહીં. રીપ્લેની નોંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, કોયલકુળનું આ પક્ષી પણ રહેવાસી છે અને સ્થાનિક રીતે મુકામ બદલી શકે છે. તેનું રહેઠાણ પર્ણપાતી તથા આંશિક બારમાસી જંગલો (deciduous and semi-evergreen forest), વાડી તથા બગીચા છે.

મારા મિત્ર શ્રી લાલસિંહભાઈ સાથે ચર્ચા કર્યા પછી અમને એવું લાગ્યું કે, આ બંને ગાયક પક્ષીઓને આવા કાંટ વિસ્તારો તથા ઘાસિયા મેદાનોમાં ફરજિયાત આવવું પડ્યું હશે, જેથી તેઓ પ્રજનન માટેની થોડી ઘણી પણ અનુકૂળ જગ્યાઓ મેળવી શકે.

પક્ષીની આ બે જાતિઓનાં, સામાન્ય, પસંદગીનાં રહેઠાણોમાં ઘટાડો થવાને લીધે તેમનો આ ફેલાવો દેખાવા લાગ્યો છે. એનો અર્થ એ કે, આ પક્ષીઓ અહીં પણ ખૂબ ભીંસ અનુભવતાં હશે અને તેમની સફળતાપૂર્વક પ્રજનન થવાની શક્યતાઓ નહીંવત્ રહેશે. આ ચોમાસામાં મેં બપૈયાનો અવાજ એક વાર અને કશ્યાનો અવાજ ચાર વાર સાંભળ્યો.

પક્ષીનિરીક્ષકે, કોઈ અસામાન્ય પક્ષીનો અવાજ સાંભળીને બહુ ઉત્તેજિત થઈ જવાની જરૂર નથી અને તે જ રીતે પોતાના વિસ્તારમાં સામાન્ય ગણાતી પક્ષીની જાતિઓ ઉપર પણ નજર રાખવી આવશ્યક છે. સમગ્ર ઉપખંડમાં વનસ્પતિ મોટા પાયે ક્ષતિગ્રસ્ત થઈ છે અને વૃક્ષઉછેરનાં અભિયાનોથી કાંઈ વળ્યું નથી કારણ કે, તેમાં એક જ જાતિનાં પરદેશી વૃક્ષો ઉછેરાય છે, જેની સ્થાનિક વન્યજીવોને કોઈ કિંમત નથી. આમાં નાનાં જીવજંતુ પણ આવી જાય. જંતુનાશકોનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ અને કૃત્રિમ ખાતરો ઉપર જ મોટા ભાગનો આધાર રહેવાથી જમીનનો કસ ઓછો થઈ ગયો છે અને ઉપદ્રવી જીવજંતુ સાથે ઉપયોગી જીવજંતુનો પણ નાશ થયો છે.

રહેઠાણોનો નાશ થવાને લીધે સ્થાનિક જાતિઓને પ્રજનન માટે તેમના વિસ્તારો મજબૂરીથી વધારવા પડ્યાં છે. જેવું ચોમાસું પૂરું થાય કે પક્ષીઓ પાછાં તેમના મૂળ રહેઠાણનાં વિસ્તારમાં ભેગા થઈ જશે. આ વિસ્તારો ઘટ્યાં હોવાને લીધે કેટલાંક વર્ષોથી પક્ષીની અમુક જાતિની સંખ્યામાં વધારો થયો હોય તેવો ભાસ થાય છે, પણ આ આભાસી વધારો ચોતરફ થયેલા પર્યાવરણીય નુકસાનને લીધે છે, એટલ તંનાથી પુશ થવાને બદલે ચિંતા થવી જોઈએ. ચોમાસાની ઋતુ સિવાય, સીમિત વિસ્તારોમાં થતો પક્ષીઓની સંખ્યામાં વધારો અને પ્રજનનની ઋતુમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે દૂર દૂર સુધીનો પ્રવાસ, એ મજબૂરીથી ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિ છે. કાયમ માટે ખોરાક અને માળાની જગ્યાઓની અછતના દબાણમાં જો રહેવું પડે તો સ્વાભાવિક રીતે પક્ષીઓની આબાદી વધી ન શકે.

❖ 'ફાર્મ હાઉસ' અને બગીચાની સંખ્યા વધતાં માણસોની જેમ પક્ષીઓને પણ શહેરીકરણમાં થતો આવો ફેરફાર થોડો માફક આવ્યો છે. પણ કદાચ આ દેખીતું અનુકૂળન છેતરામણું છે. શહેરોના ફેલાવાથી તળાવો નાશ પામ્યાં છે. વાડી-બગીચા સાથેની જૂની મિલકતો, શહેરી-જંગલો ('city forest') નું કામ કરતી, તે હવે નાના પ્લોટમાં તૂટી રહી છે. ત્યાં ઊંચી ઈમારતો ઊભી થાય છે અને આ નવી ઈમારતો પશુ-પંખી માટે જરાય અનુકૂળ નથી. જીવજંતુ રહી શકે તેવાં કોઈ ખાંચા-ખૂંચી આ નવા, નાજુક બાંધકામમાં નથી, કે નથી માળા બાંધી શકાય તેવી કોઈ કિનારો કે ગોખલા.

(ક્રમશઃ)

૬૪૬, વાસ્તુનિર્માણ સોસાયટી, સેક્ટર-૨૨ ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૨

ખોડિયાર જળાશયની મુલાકાત

તા. ૨૨-૫-૦૧ રોજ સવારે ૮-૦૦ વાગ્યે ધારી પાસેના ખોડિયાર ડેમના જળાશય ઉપર પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા. વિશેષ ઉલ્લેખનીય પક્ષીઓ નીચે મુજબ છે.

લીલી બગલી (Little Green Heron) -૨, કાળાપેટ વાબગલી (Blackbellied Tern) -૨, નાના તેજપર (Small Indian Pratincole) -૪૦ થી ૫૦નું ટોળું, મોટાં તેજપર (Collared Pratincole) -૬૦ થી ૭૦ની સંખ્યામાં (આ જળાશય પાસે પ્રથમ વાર આટલી મોટી સંખ્યામાં જોયાં), મોટા હંજ (Greater Flamingo) - ૬૦ થી ૬૫, ભગતડાં (Coot) - ૧૫ થી ૨૦, લુહાર (Gadwall) - ૬ થી ૭, ગયણો (Shoveller) - ૮ થી ૧૦, ટીલિયાળી બતક (Spotbill) -૩, સફેદ ઢોક (White Stork) -૪, વચેટ કાજિયો (Indian Shag) -૧, ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) -૧, વગેરે. (સફેદ ઢોકને બદલે ફટીયાંચ ઢોક (Openbill Stork) હોવાની શક્યતા વધુ છે. સફેદ ઢોક શિયાળુ મુલાકાતી છે, એટલે આ મહિનામાં તેની હાજરી અશક્ય ગણાય - સં.)

અજીત ભટ્ટ

રેલવે સ્ટેશન સામે, યોગીજીનગર, મુ. ધારી-૩૬૫૬૪૦

‘આલ્બીનો’ વનલેલું (Jungle Babbler)

માણસની જેમ પક્ષી અને પ્રાણીમાં પણ કવચિત્ ‘આલ્બીની ઝમ’ (albinism, વિવર્ણતા)જોવા મળે છે. આ વિવર્ણતા, આંશિક (partial albinism) અથવા તો પૂર્ણ (total albinism) હોઈ શકે.

૧૨મી મે, ૨૦૦૧ના દિવસે હું વલસાડ નજીક, પારનેરાના ડુંગર ઉપર પક્ષીનિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો. મેં નાનો રાજલાલ (Small Minivet), શ્વેતનેશ બુલબુલ (Whitebrowed Bulbul), શોભિગી (Common Iora), લક્કડખોદ (Yellowfronted Pied Woodpecker or Mahratta Woodpecker), વનકશ્યો (Common Wood-shrike), મધિયો (Crested Honey Buz-zard), પચરંગી શક્કરખોરો (Purplerumped Sunbird), શક્કરખોરો (Purple Sunbird), પીળીયાંચ ફૂલસૂંઘણી (Tickell's Flowerpecker) વગેરે જોયાં. આ સાથે મેં વનલેલાંનું ૮થી ૧૦નું ટોળું જોયું. તેઓ સૂકા સાગ, બાવળ અને સાલનાં વૃક્ષોમાં અને નીચે, સૂકાં પાન ઉથલાવતાં કીડી-મંકોડા, ઈયળો, તીતીઘોડા વગેરેની શોધખોળ કરી રહ્યાં હતાં. થોડું વાદળછાયું વાતાવરણ હતું. સવારના વહેતા પવનમાં વનલેલાંના આ ટોળાથી ૧૦-૧૫ ફૂટના અંતરે મેં એક સંપૂર્ણ સફેદ લેલું જોયું. રંગ સિવાય બધું વનલેલા જેવું જ. થોડું વધુ ઉતાવળિયું લાગ્યું, પણ બાકી સહજતાથી તે પણ પોતાનો ખોરાક શોધી રહ્યું હતું. ટોળાનાં બાકીનાં પક્ષીઓ સાથે કોઈ વિસંવાદિતા ન હતી. માત્ર મેં નોંધ્યું કે, જે ૫૦ - ૬૦ મી. સુધી હું ટોળાની પાછળ ગયો તે દરમિયાન, આ વિવર્ણ પક્ષીએ, બાકીનાં પક્ષીઓથી તેનું ૧૫-૨૦ ફૂટનું અંતર જાળવી રાખ્યું હતું.

એક વિવર્ણ બુલબુલ (Albino Redventel Bulbul), મેં વલસાડ નજીક પારનેરા ગામ પાસે ૧૮૮૫માં જોયું હતું. એ સમયે તે એક સામાન્ય (normal) નર બુલબુલ સાથે જોડી બનાવવાની પેરવીમાં હતું. તેની પૂંછડી નીચેના (vent) લાલ રંગના ચકદાને બાદ કરતાં શરીરનાં બીજાં પીંછાં ધ્યાનાકર્ષક રીતે સફેદ હતાં.

ડૉ. પીયૂષ પટેલ

અવિ આંકેડ, ‘ડૉક્ટર હાઉસ’ સામે, હાલર રોડ, વલસાડ-૩૮૬૦૦૧

ઘરની કંપ અને પક્ષીઓ

છેલ્લાં લગભગ વીસેક વર્ષથી દરરોજ સવારે અમે અમારી અગાશી ઉપર પક્ષીઓને ચણ નાખીએ છીએ. પક્ષીઓ છાપરા પર કે ‘ડીશ એન્ટીના’ ઉપર ટાંપીને બેઠેલાં હોય છે.

૨૫મી જાન્યુ. ૦૧ના રોજ રાત્રે સૂવામાં થોડું મોડું થઈ ગયું. ૨૬મી જાન્યુ.ના રોજ સવારે ઊઠતાં ૮-૧૫ થઈ ગયા. ત્યાં સુધીમાં મારાં પત્નીએ દાણા નીરવાનું કામ પતાવી દીધું હતું. ચાનો પહેલો ઘૂંટ હું ભરું, ન ભરું ત્યાં તો તેમણે શરૂ કર્યું, ‘કેવા દાણા લાવ્યા છો આ વખતે?! આજે એક પણ પક્ષી દેખાતું નથી.’ મેં જવાબ વાળ્યો, ‘કદાચ આજે તેમને ભૂખ નહીં લાગી હોય!’

છતાં ન રહેવાતાં હું પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢવા ઉપર અગાશીમાં જવા ઊઠ્યો. ત્યાં પહોંચ્યું તે પહેલાં તો ઘરતી ધુજવા માંડી! શેશનાગે માથું ઊંચક્યું છે, એવું ભાન થતાં પણ વાર લાગી. પછી તો પૂછવું જ શું? નાસ-ભાગ, દોડાદોડી અને બે સેકન્ડમાં તો અમે સૌ નીચે ઘરની બહાર આવી ગયાં. તે પછી એક મિનિટ સુધી મકાનને હાલતા- ડોલતા તથા ઊપલા માળને તૂટી પડતાં જોઈ રહ્યાં.

પાછળથી જ્યારે અમે ઉપર જઈ શક્યા, ત્યારે જોયું કે, પક્ષીઓ આવી ગયાં હતાં અને આનંદથી ચણતાં હતાં, જાણે કે કંઈ બન્યું જ નથી અથવા તો જે બની ગયું તે કેટલું સ્વાભાવિક હતું!

મલિક એમ. એસ.

ઝેનાબાદ, વાયા પાટડી, ૩૮૨૭૬૫, જિ. સુરેન્દ્રનગર

પક્ષીનિરીક્ષણ : પોરબંદરની આસપાસ

તા. ૧૮-૫-૨૦૦૧ના રોજ બપોરે ૪-૧૫ વાગે હું મારા મિત્રો સાથે પોરબંદર પક્ષી - અભયારણ્ય ગયો હતો. અહીં પાણીની ઊંડાઈ વધુ (૪ થી ૫ ફૂટ) હોવાથી ખાસ પક્ષીઓ આવતાં નથી. અપવાદરૂપે આવે તો તે થોડીવારમાં બીજા વિસ્તારમાં જતાં રહે છે. અભયારણ્ય પાસે, વન ખાતા તરફથી સારી એવી સંખ્યામાં ચિતરાવેલાં પક્ષીઓનાં પાટિયાં માત્ર જોઈને સંતોષ માનવો પડે છે. વળી, તેમાં ગટરનું પાણી છોડાતું હોવાથી તે પાણી પ્રદૂષિત હોય છે. (‘પોરબંદર પક્ષી - અભયારણ્ય’ એક વાર જાહેર થયા પછી ત્યાં આવતાં પક્ષીઓની સંખ્યા ખૂબ જ ઓછી થઈ ગઈ હોવાની ફરિયાદ હમેશાં રહી છે. આ માટે કયાં પરિબળો જવાબદાર છે? વનખાતા તરફથી આ બાબતનો અભ્યાસ થાય તથા નવેસરથી કોઈ યોજના (Management Plan) ઘડાય એ જરૂરી નથી? -સં.)

અભયારણ્યની સામે આવેલા નાના નાના પાણીના વિસ્તારોમાં પાણીનાં પક્ષીઓની સંખ્યા ખૂબ હોય છે. અમે તે જોઈ, છાંયા રણ વિસ્તારમાં ઉપસ્થિત હંજ તથા અન્ય પક્ષીઓનો સંગ્રાથ માણી, ૬ વાગે પાછા આવ્યા. આ દરમિયાન જોવા મળેલાં પક્ષીઓ નીચે મુજબ છે.

નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal) -૧૦૦ (છેલ્લાં બે વર્ષથી મે-જૂન દરમિયાન અહીંના પક્ષી અભયારણ્ય વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. વરસાદ પડ્યા પછી આજુબાજુના ડેમ તથા તળાવના વિસ્તારમાં જોવા મળે છે.), સફેદ કાંકણસાર (White Ibis) -૩૦, ટીલિયાળી બતક (Spotbill) -૪૦, ભગતડાં (Coot) -૫૦, નાના કાજિયા (Little Cormorant) -૨૦, નાના બગલા (Little Egret) -૩૦, મોટા બગલા (Large Egret) -૨૨, ધોબીડો (Large Pied Wagtail) -૮, ગજપાંવ (Blackwinged stilt) - ૫૦ (૭ પક્ષી માળા ઉપર હતાં.), રતાપગ (Redshank) -૪, કાળીપૂંછ ગહેરા (Blacktailed Godwit) -૧૨, નાની ડૂબકી (Little Grebe) -૫૨, નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) -૫૦૦૦, મોટાં હંજ (Greater Flamingo)

-૧૦૦, શિયાળુ નાની ડૂબકી (Blacknecked Grebe) -૮, પાનલવા(Painted Snipe) -૨, ટિટોડી (Redwattled Lapwing) -૧૦.

સાંજે ૬ વાગે અમે પોરબંદરથી પકિ.મી. દૂર જાવર વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા ત્યારે નીચે મુજબનાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. સફેદ કાંકણસાર (White Ibis) -૨૦૦, ચમચા (Spoonbill) -૧૧૦, પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) -૩૦, મોટા બગલા (Large Egret) -૨૦, નાના બગલા (Little Egret) -૪૦, મોટી બાટણ (Grey Plover) -૨૦ (પ્રજનન પોષાકમાં), સોનેરી બાટણ (Golden Plover) -૪૦ (પ્રજનન પોષાકમાં), કાચબરંગી (Turnstone) -૫ (પ્રજનન પોષાકમાં), નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) -૨૦૦૦ (પ્રજનન પોષાકમાં), મોટાં હંજ (Greater Flamingo) -૫૦૦, મોટી વાબગલી (Caspian Tern) -૪૮, લડાખી વાબગલી (Common Tern) -૧૪૦ (આટલી મોટી સંખ્યામાં હોય તે નવાઈ ગણાય. -લા.), ધોળી વાબગલી (Gullbilled Tern) -૨૦૦, શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper) -૨૦, નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper) -૨૦૮, નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover) -૧૨૦, રક્તાપગ (Redshank) -૧૦, વગેરે.

મોટી બાટણનું 'વેઈટ-ગેઈન'!

મોટી બાટણ (Gery Plover)ની ચરબી આ વખતે વધેલી જણાય છે. હંજ, કુંજ વગેરે મોટાં પક્ષીઓને ઊડતાં પહેલાં થોડું દોડવું પડે છે, તે જ રીતે મોટી બાટણને પણ ખલેલ પહોંચાડતા, પહેલાં દોડીને પછી ઊડે છે. આ જોવાની ખૂબ મજા આવે છે. મોટી બાટણને તેની ઉત્તર ભણીની લાંબી યાત્રા માટે આ ચરબીની જરૂર હોય છે ? (હા. -લા.)

ભરત રૂથાણી

૫, વાડી પ્લોટ, સ્ટેટ બેંક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર પાસે, પોરબંદર

બાકોર (જિ. પંચમહાલ)માં નવરંગ (Indian Pitta)

તા. ૨૫-૨૭ એપ્રિલ, ૦૧ દરમિયાન, WWFના સ્વંયસેવકો માટે બાકોરમાં કાર્યશાળાનું આયોજન કર્યું, તે ગાળામાં સાહજિક પક્ષીનિરીક્ષણ થયું. આમાં ખાસ ધ્યાન દોરે તેવી બાબત બાકોર પાસે ભાદર નદીના કાંઠે ત્રણ થી ચાર નવરંગનાં દર્શન તથા બાકોર - સુંદરવન ખાતે એક નવરંગ જોવાની હતી. બાકોર સુંદરવનની જમીન જ્યારે સંપાદિત કરી ત્યારે ગેચર હતું અને માત્ર પથ્થરો, ત્રણ-ચાર મોટાં વૃક્ષો હતાં. અત્યારે (દસ વર્ષમાં) ત્યાં સુંદર જંગલ છે. એટલે જ તો નવરંગ અને દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) ત્યાં જોવા મળે છે. ઉપરાંત, અધરંગ (Tickle's Blue Flycatcher), ફૂટકી લલેડી (Rufousbellied Babbler), મધિયો (Honey Buzzard), પીળક (Golden Oriole), કંસારો (Coppersmith), સોનેરીપીઠ લક્કડખોદ (Golden-backed Woodpecker), શોબિગી (Iora) વગેરે અનેક પક્ષીઓ, ત્રીસથી પણ વધુ જાતનાં પતંગિયા તથા અન્ય અનેક જીવો ત્યાં હવે છે. લવકુમાર ખાચરનું સ્વપ્ન અને નટુભાની મહેનત ફળ્યાં છે, એમ કહી શકાય.

પ્રણવ ત્રિવેદી

૧૮, સુકોમલ ફ્લેટ, રામદેવનગર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

દહેગામ તળાવે પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨-૪-૨૦૦૧ના રોજ અમે 'ગીર ફાઉન્ડેશન', ગાંધીનગર દ્વારા હાથ ધરાયેલી શિકારી પક્ષીઓની મોજણી અંતર્ગત, દહેગામ અને તેની આગળના વિસ્તારની મુલાકાત લીધી. દહેગામના તળાવને પાણીથી ભરાયેલું

જોતાં નવાઈ લાગી, એટલે વાહન ઊભું રાખી નજીક ગયા અને નજર નાખી તો આશ્ચર્ય થાય એટલી સંખ્યા અને વિવિધતામાં પક્ષીઓ જણાયાં. ત્યાં જોયેલાં પક્ષીઓના વૈવિધ્ય તથા સંખ્યાનો ટૂંક સાર નીચે મુજબ છે :

નકટા (Comb Duck) -૫૦, નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) -૧૦, સફેદ કાંકણસાર (White Ibis) -૫૦, સર્પગ્રીવ (Darter) -૨, ગયણો (Shoveller) -૧૫, ચેતવા (Garganey) -૧૦-૧૫, સિંગપર (Pintail) -૨, નાનો કાજિયો (Little Cormorant) -૨, ગુલાખી પેણ (Rosy Pelican) -૧.

આ ઉપરાંત, અહીં કબૂત બગલો (Grey Heron), મોટો બગલો (Large Egret), જળમુરઘી (Indian Moorhen), તૂતવારી (Common Sandpiper), નાની ડૂબકી (Dabchick), ઢોર બગલા (Cattle Egret) વગેરે જેવા, સામાન્ય રીતે દેખાતાં પક્ષીઓ તો હતાં જ. "અત્યારે આટલું પાણી ક્યાંથી?" એમ પૂછતાં જાણવા મળ્યું કે, દહેગામનું દૂષિત પાણી અહીં આવે છે. આ મોટે ભાગે સેન્ટ્રિય તત્ત્વોવાળું હોય એટલે તેવા પાણીમાં લીલ તથા અન્ય વનસ્પતિ અને જીવાત સારી થાય. ઉપરાંત, તળાવમાં કિનારા તરફ એક નાનો ટાપુ છે, જેના પર બાવળનાં વૃક્ષો તથા મંદિર પણ છે. તળાવ રસ્તાની બરાબર બાજુમાં હોવા છતાં અને તે પણ એપ્રિલ માસમાં આટલાં પક્ષીઓ જોવાની આશા ન હતી. જો કે, શિયાળામાં અમે ત્યાં પહેલાં પણ ઘણાં પક્ષીઓ (ખાસ કરીને બતકો) જોયાં છે.

પ્રણવ ત્રિવેદી / જિગીશ મહેતા

/ ૧૩, સ્મિતા એપાર્ટ, મીરાંબીકા રોડ, નારણપુરા, અમદાવાદ-૧૩

અંબાજી નજીક કાળીપીઠ સોનેરી લક્કડખોદ (Blackbacked Woodpecker)

તા. ૨-૬-૨૦૦૧ની સવારે અંબાજી નજીક, ગબ્બરના પાછળના વિસ્તારમાં, સવારે સાડા છ વાગ્યાના અરસામાં વૉચ ટાવર પર બેઠા બેઠા, નજીકના જંગલ - વિસ્તારમાંથી એક લાક્ષણિક અવાજ સંભળાયો. અવાજ પરિચિત હતો, પરંતુ આ અવાજ લાંબા સમય બાદ સાંભળ્યો હોવાના કારણે તેમ જ તેની આ વિસ્તારમાં અપેક્ષા નહીં હોવાના કારણે વિશ્વાસ બેસતો ન હતો. મારી સાથે ચીનુ પંચાલ હતા. તેઓને મેં તુરત જ કહ્યું કે, 'આ અવાજ બ્લેક બેકડ વુડપેકરનો લાગે છે.' થોડી ક્ષણ પછી અમારી સામેના વૃક્ષ ઉપર જ એક પછી એક એમ બે લક્કડખોદ દેખાયા અને અમે સાંભળેલો અવાજ તેનો જ હતો તેની ખાત્રી થઈ.

કાળીપીઠ સોનેરી લક્કડખોદ આ અગાઉ, ડાંગ, શૂલપાણેશ્વર, જાંબુઘોડા અને જેસોર વિસ્તારોમાં મારા જોવામાં આવેલો છે. 'Handbook of Birds of India and Pakistan' માં પક્ષીની આ જાતિનો વ્યાપ, સિંધ, પશ્ચિમ રાજસ્થાન, ક્ષ્ત્ર - સૌરાષ્ટ્ર, આસામ અને પૂર્વ પાકિસ્તાનના વિસ્તારોને બાદ કરતાં લગભગ સમગ્ર ભારતીય દ્વિપકલ્પમાં હોવાનું જણાવેલું છે. વિશાળ વ્યાપ હોવાની સાથોસાથ તે છુટાછવાયા અથવા ઓછી સંખ્યામાં હોવાનું 'હેન્ડબુક'માં લખેલું છે.

પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિઓનો વ્યાપ સળંગ અથવા તુટક-તુટક (disjunct distribution) હોઈ શકે. કાળો તેતર (Black Partridge) આવા તુટક-તુટક વ્યાપનું સારું ઉદાહરણ કહી શકાય. ગુજરાત પૂરતું જોઈએ તો એમ જણાય છે કે, કાળીપીઠ સોનેરી લક્કડખોદ ડાંગ, શૂલપાણેશ્વર ને રાજપીપળા, જાંબુઘોડા-રતનમહાલ, શામળાજી, વિજયનગર-અંબાજી-જેસોર સુધીના રાજ્યના દક્ષિણ-પૂર્વ અને ઉત્તર-પૂર્વ પટ્ટીના જંગલ વિસ્તારોમાં સળંગ વ્યાપ ધરાવતો હોવો જોઈએ. કદાચ ચિલોત્રો (Grey Hornbill) પણ આ પ્રકારે સળંગ વ્યાપ ધરાવતો હોઈ શકે, પરંતુ જેસોર-બાલારામ-વિજયનગર-શામળાજી અને બાદમાં છેક ડાંગના વિસ્તારોમાં તે મારા જોવામાં આવેલો છે, જ્યારે વચ્ચેના વિસ્તારોમાં તે નોંધાયેલો હોવા અંગેની જાણકારી

મને નથી. પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો આ અંગે વધુ પ્રકાશ ફેંકી શકશે.

આપણે આ પ્રકારે વિવિધ જાતિઓના વ્યાપ વિશે વિચારી શકીએ અને તેના આધારે તેના રહેણાંકના વિસ્તારો (habitat) ની હાલની સ્થિતિ, તેને બચાવવા શું કરી શકાય તેમ છે તે અંગે તથા અમુક અંશે આવા વ્યાપવાળા વિસ્તારો ભૂતકાળમાં ક્યાં પ્રકારનાં રહેઠાણ હતાં, તે બાબતે વધુ જાણી - સમજી શકીએ, એમ મારું માનવું છે.

■ બાલારામ નજીક નીલપૂંછ પતરંગા (Bluetailed Bee-eater) ની માળા વિશે

સને ૧૯૮૨ના અરસામાં બનાસકાંઠા જિલ્લાના બાલારામ પાસે રસ્તાની બાજુમાં ભેખડમાં, મેં તથા રોહિત વ્યાસે (વડોદરા) નીલપૂંછ પતરંગા (Bluetailed Bee-eater)નો માળો નિહાળેલો હતો. લગભગ આઠ વર્ષ પછી તા. ૧૯-૫-૨૦૦૧ના રોજ એ સ્થળે, પરંતુ રસ્તાની બીજી તરફની બખોલમાં નીલપૂંછ પતરંગાનો માળો જોવા મળ્યો. પહેલી વખતે પણ ત્યાં ફક્ત એક જ જોડી હતી અને બીજા માળા ત્યાં નજીકમાં જોવા મળેલ નહીં. શું આઠ વર્ષના અરસા બાદ એ જ જોડી ત્યાં માળો બનાવતી હશે કે તેની બીજી પેઢી હશે ?

'Handbook of The Birds of India and Pakistan' માં આ જાતિ વસાહતમાં માળા કરતી (ઘણી વાર એકસોથી વધુ જોડીઓ, એક જ વિસ્તારમાં) હોવાનું જણાવેલું છે. આ સંદર્ભમાં એ સ્થળે ફક્ત એક જ માળો જોવા મળવાનું અસામાન્ય લાગે છે. ૧૯૮૨માં શ્રી રોહિત વ્યાસે માળામાંથી બહાર નીકળતા પક્ષીનો ફોટો પણ ઝડપ્યો હતો.

ઉદય વોરા

૧૬૮, સ્વીટ હોમ એપાર્ટમેન્ટ, સેક્ટર-૨૯, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૨૯

■ શકરા વડે ચામાચીડિયાનો શિકાર !

હવે તો ઉનાળો આવ્યો અને આપણાં સ્થાનિક પક્ષીઓના માળા બનાવવાનો સમય આવ્યો. તુઈ (Blossomheaded Parakeet) એ તો માળા બનાવી પણ નાખ્યા. ત્રણ ઝાડમાં તેની બખોલ જોવામાં આવી. બન્ને, નર-માદાને જોવાની ખૂબ મજા આવે છે.

બીજું કે, ધર્મજીથી નજીક, ખેતરોમાં હમણાં (તા-૧૮/૨/૨૦૦૧) ત્રણ મધિયા (Honey Buzzard) જોયા. આજુબાજુમાં આકાશમાં ચક્કર લગાવતા તથા ઝાડ ઉપર થોડી વાર બેઠેલા જોયા. આશરે ૩ થી ૮ કિ.મી.ના વિસ્તારમાં ફરતા હશે તેવું લાગ્યું. મારા ઘરની સામેના ઘર ઉપર દરરોજ સાંજે શકરા (Shikra) નર-માદા બન્ને, ચામાચીડિયાનો શિકાર કરવા બેસી જાય છે અને ૧૦-૧૨ ઘર વચ્ચેના વિસ્તારમાં ચામાચીડિયાને આંતરે છે. (તેનો શિકાર કરતાં જોયાં ? - લા.), પૂર્ણ અંધકાર થતાં પહેલાં પાછાં ખેતરો તરફ વળી જાય છે. આવું જ દ્રશ્ય મેં બે મહિના પહેલાં, હું ક્વાંટ (૧૭/૧૨/૨૦૦૦) પાસે મોટાઘોડા ગયો હતો ત્યાં જોયું હતું. આ વર્ષે પેટલાદના તળાવમાં નાળો (વનસ્પતિ) ન હોવાથી ૧૫૦૦-૨૦૦૦ની સંખ્યામાં ગયણા (Shoveller) આવ્યાં છે, જે આજ (તા-૬/૩/૨૦૦૦) સુધી છે જ. આટલી સંખ્યામાં પહેલાં કદી નથી આવ્યાં. આ વખતે તો તેમનો પડાવ ઘણા સમયથી છે.

યજ્ઞેશ ભટ્ટ

આઝાદ ચોક, ધર્મજી ૩૮૮૪૩૦

■ કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૬-૫-૦૧ના રોજ રૂક્મણીમાતા ડેમ ખાતે ખારીનદીના પુલ

નજીક, ૨૫થી ૩૦ અપુષ્પ તારપૂંછ તારોડિયા (Wiretailed Swallow) જોયા. એમ લાગે છે કે, ખૂબ નજીક આ પક્ષીઓની પ્રજનન વસાહત હશે.

તા. ૨૭-૫-૦૧ ના રોજ, વસંતગિરિ ગોસ્વામી સાથે ભીમસર તળાવ તથા ભૂખી ડેમની મુલાકાત લીધી. વિશિષ્ટ પક્ષીઓ આ મુજબ હતાં. ભૂખી ડેમ ખાતે, મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Greatcrested Grebe) -૩, ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) -૧, મોટાં હંજ (Greater Flamingo) -૧૦૦, નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) -૧, મોટી વાબગલી (Caspian Tern) -૩, કાળી-પૂંછ ગરેરા (Blacktailed Godwit) -૫૦ વગેરે જોયાં.

ભીમસર તળાવ ખાતે ગયણો (શિયાળુ પહેરવેશ, nonbreeding plumage?), કાળીપૂંછ ગરેરા -૧, વગેરે જોયા.

શાંતિલાલ વડુ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

■ નળસરોવરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

નળસરોવર, ધરજી તરફના કિનારે, કાચા રસ્તા ઉપરના ખાડામાં વરસાદનું પાણી ભરાતાં આશરે ૧૦૦૦ પીળીયાંચ ઢોક (Painted Stork) જોયા. (એક હજાર ! નોંધપાત્ર પ્રસંગ લેખાય. - લા.)

હાલમાં નળસરોવરમાં હજારોની સંખ્યામાં પેણ (Pelican), કુંજ (Common Crane), કરકરા (Demoiselle Crane), નાનાં-મોટાં હંજ (Lesser and Greater Flamingo), પિયાસણ (Wigeon), ભંગતડાં (Coot), નાનાં તેજપર (Small Pratincole), મોટાં તેજપર (Large Pratincole), વિવિધ પ્રકારનાં ધોમડાં (Gulls) વગેરે જોવા મળે છે.

તા. ૧૯-૩-૨૦૦૧ના રોજ ૬ સફેદ ઢોક (White Stork) જોવા મળ્યાં. તા. ૧૭-૩-૨૦૦૧ના રોજ રસ્તાની બાજુમાં વન ખાતા તરફથી જે નહેર બનાવવામાં આવી છે તેના કિનારે ઘાસમાં એક ટપકીલી સંતાકુકડી (Spotted Crane) જોવા મળી હતી. મેં આ પક્ષી પહેલી વાર જોયું. (૨૨-૩-૨૦૦૧નો પત્ર.)

કાસમ સમા

વેકરિયા, નળસરોવર

■ ભાવનગરમાં રાજપીપળાનો પોપટ

પહેલા 'વિહંગ'માં એક પત્ર મોકલ્યો ત્યારે રાજપીપળાના પોપટ વિષે લખેલું. આ પોપટ ગયા વર્ષે બે-ત્રણની સંખ્યામાં જોવા મળ્યા હતા. તે માર્ચ-એપ્રિલમાં સવનનાં ઝાડ પર ફૂલ તોડતાં જોવા મળે છે. આ બાબતે શ્રી ઈન્દ્રગઢવી (ભાવનગર) સાથે વાત થતાં તેમણે જણાવેલું કે, રાજપીપળાના પોપટ અહીં જોવા મળે નહીં, કદાચ કોઈ પાલતુ જોડી ઊડીને આવી હોય. આ વર્ષે (૨૦૦૧) આ બે મહિના લગભગ ૧૦ થી ૧૨ પોપટ રોજ સવારે ૬ વાગ્યે આવી જતાં. તેમની મોટી સિસોટી સંભળાતી. કદાચ પેલા બે મિત્રોએ બાકીનાને જાણ કરી હશે કે ભાવનગર જોવા જેવું ખરું ! (એકાદ બે જોડી અકસ્માતે પાંજરામાંથી નીકળી ગઈ હોય. પછી ભાવનગરની વનરાઈમાં વસીને પ્રજનન કરી ને વસતી વધી હોય તેમ બને. - લા.)

■ આકારનું આકર્ષણ !

લગભગ એક વર્ષથી અમારા ઘરના પ્રવેશદ્વાર ઉપર ત્રિકોણાકાર કમાન કરાવ્યા બાદ પક્ષીઓની ભૂલથી ઘરમાં પ્રવેશી જવાની ઘટના વધી ગઈ છે. શક્કરખોરો, દેવચકલી, ભુલભુલ, કબૂતર, કંસારો, શકરો, કોયલ, કાળિયો કોશી, પતરંગો વગેરે પક્ષીઓ જાળીમાંથી ઓરડામાં દાખલ થઈ જાય છે. પછી

નિરીક્ષણ નોંધ

તેઓને તે જ જાળીમાંથી બહાર નીકળવાનું અઘરું થઈ જાય છે. પ્રવેશદ્વારની બહાર આંગણમાં આવેલું જમરૂખનું ઝાડ આ પક્ષીઓનું પ્રાથમિક આકર્ષણ છે. દ્વાર ઉપરનો ત્રિકોણાકાર જ તેમને ભ્રમમાં પાડતો હશે તેવું મને લાગે છે.

ખુલાસો !

કોયલ સફેદ કાંકરી ખાતી હતી, તેમ મેં પત્રમાં જણાવેલું, જેના જવાબમાં આપે લખ્યું હતું કે, એમ હોઈ શકે નહીં, પરંતુ, શ્રી ઈન્દ્રભાઈ ગઢવી (ભાવનગર)એ જણાવ્યું કે, તે દાણા દળવા માટે આવું કરી શકે. ઘરમાં રાખેલાં પાલતુ પક્ષીને પણ અમુક સમયે સફેદ કાંકરી આપવી પડે કારણ કે, તેને દાંત હોતા નથી. (કોયલ કણભક્ષી પક્ષી નથી. તે પેપા, ટેટા, બોર તથા અન્ય જંગલી ફળો ખાય છે. જીવાત પણ ખાય. તે માટે કાંકરી ખાવી તેના માટે જરૂરી નથી. - લા.)

કિશ્રાબા ગોહિલ

૨૦, નારેશ્વર સોસાયટી, ચિત્રારોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૪

ભાવનગરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

મારા ફરવા જવાના રસ્તે એક ખેતરમાં ગટરના પાણીને લીધે કે કોઈ અન્ય કારણે કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) ઢોરબગલા અને કાળા કોશી વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. એક ખુલ્લા ખેતરમાં અગનચંડૂલ (Singing Bush Lark), ભોંયચકલી (Ashycrowned Finch Lark), મોટો ચંડૂલ (Crested Lark), ખેતરિયો (Rufoustailed Lark), એમ ચાર જાતનાં ચંડૂલ જોવા મળે છે. તો ગટરના પાણીથી ભરેલા એક ખાબોચિયામાં ગજપાંઉ (Blackwinged Stilt), સામાન્ય તુતવારી (Wood Sandpiper), ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper), નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper) તથા પીતશિર પીળકિયો (Yellowheaded Wagtail) દેખાય છે. એક વાર એક સામટા આઠ સફેદ દિવાળીઘોડા (White Wagtail) ને પાણી પીતા જોયા. માર્ચ શરૂ થતાં યાયાવરો ઘટવા લાગ્યાં છે, પણ નિવાસી પક્ષીઓમાં પ્રજનનવૃત્તિનો સળવળાટ થવા લાગ્યો છે. દેવચકલી (Indian Robin) ના નરની પ્રણયચેષ્ટા જોવાની મઝા આવી. શકરાની એક જોડીને તથા ટિટોડીને હમણાં રોજ પાંખરતાં (mating) જોઈ છે. દૈયડ (Magpie Robin) ને પણ પ્રજનન ઋતુની અસર થવા માંડી છે.

ગિરનારી કાગડા (Jungle Crow) ને ટોસ્તના ટૂકડાને પાણીમાં પલાળી, પોચો કરી, તેના બચ્ચાંને ખવરાવતો જોયો.

ચાપ (Indian Roller) ખેરખટ્ટા (Indian Treepie) ની નકલ કરે ખરો? (ખેરખટ્ટો જાતજાતની બોલીઓ કરે છે. તેમાંની એક ચાપને મળતી છે. તમે જોયેલ ચાપે ખેરખટ્ટાની નકલ નો'તી કરી. લા.)

નવનીત ભટ્ટ

પ્લોટ-૨૪, બ્લોક-બી, બેન્ક સોસાયટી, એરોડ્રોમ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

પેણની ઉપસ્થિતિ હજી પણ !

તા. ૨૦-૫-૦૧ના રોજ હું અને પ્રત્યુષ સવારે ૬-૪૫ વાગ્યે ટીબી સિંચાઈ તળાવ ગયા હતા. અમારા આશ્ચર્યની વચ્ચે અમે પ ગુલાબીપેણ (Rosy Pelican) જોઈ. તેમાં ૩ અપુષ્પ તથા બે પુષ્પ હતી. અમને પ્રશ્ન એ થયો કે અત્યાર સુધી, ભર ઉનાળામાં આ પક્ષીઓ અહીં કેમ ? (કોઈ પક્ષી રહી ગયાં હોય તે શક્ય છે. - લા.)

વિરેન્દ્રસિંહ ઝાલા

૨૫ એ, કલ્યાણનગર, વાધોડિયા રોડ, વડોદરા-૧૯

જસદણ પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ

'જસદણ બ્લેકબક ફોરેસ્ટ ક્લબ' દ્વારા નવે.-ડિસે. ૨૦૦૦ દરમિયાન શિયાળુ પાણીનાં પક્ષીઓની વસ્તીગણતરી કરી. પક્ષીગણતરીનો અહેવાલ આ સાથે સામેલ છે.

પંખીની જાતિ	કાળુભાર ડેમ	આલણ સાગર	સુખભાદર ડેમ	ધારધ ડેમ
૧. ભગવી સુરખાબ (Brahminy Duck)	૪	૧૭	૮	૬
૨. હંજ (Flamingo)	૩	૪	૨	૧૨
૩. સર્પશીવ (Darter)	૦	૨	૦	૮
૪. ગોડેરા (Godwit) (ક્યા ?-સં.)	૨૫	૬	૨૮	૧૧
૫. કાજિયા Cormorant (ક્યા ?-સં.)	૩	૨૫	૪	૧૨
૬. ચેતવા (Garganey)	૦	૪	૦	૦
૭. નાનો બગલો (Little Egret)	૧૦	૧૭	૧૫	૨૦
૮. ગજપાંવ (Blackwinged Stilt)	૪	૮	૨૮	૩૦
૯. ટિટોડી (Redwattled Lapwing)	૧૮	૩૦	૩૦	૧૦
૧૦. કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી (Little Ringed Plover)	૨૮	૨૫	૨	૪
૧૧. ઊલટીચાંચ (Avocet)	૧૦	૧૪	૨૦	૧૨
૧૨. સિંગપર (Pintail)	૨	૬	૬	૦
૧૩. નાની ડૂબકી (Little Grebe)	૮	૮	૪	૦
૧૪. મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Greatcrested Grebe)	૦	૧૪	૦	૩
૧૫. કેચીપૂંછ વાબગલી (River Tern)	૬	૫	૧૮	૬
૧૬. રાખોડી કારચિયા (Common Pochard)	૧૦	૧૬	૮	૩
૧૭. કાળી કાંકણસાર (Black Ibis)	૩	૩	૪	૦
૧૮. પીળકિયા (Yellow Wagtail)	૨૮	૧૫	૨૦	૨૧
૧૯. ગયણો (Shovelle)	૪૮	૬	૮	૮
૨૦. પીયાસણ (Wigeon)	૧૨	૮	૨	૧૨
૨૧. તૂતવારી (કઈ? -સં.) (Sandpiper)	૮	૧૬	૧૨	૩૦
૨૩. પેણ Pelican	૨	૨૦	૪૬	૬
૨૪. કુંજ (Common Crane)	૧૮	૧૭૧	૬	૧૨૩
૨૫. ચમચા (Spoonbill)	૫	૧૫	૧૨	૮
૨૬. રાજહંસ (Barheaded Goose)	૩૮	૦	૩	૦

અરવિંદ પરમાર

રાજ ટેઈલર, આદમજી રોડ, જસદણ ૩૬૦૦૫૦

થાંભલે બેઠો મોર !

“મારે ટોડલે બેઠો રે મોર કાં બોલે !” આ લોકગીત પોરબંદરના લોકગાયક કનુ બારોટ અથવા જૂનાગઢના શ્રી દિવાળીબેન ભીલના કંઠે આપે સાંભળ્યું હશે, પણ હવે “ ઈલેક્ટ્રીકના થાંભલે બેઠો મોર કાં બોલે” તેવું પણ સાંભળવા મળે તો નવાઈ નહીં ! પોરબંદરની પાસે બીરલા ફેક્ટરીની કોલોનીની પાછળના ભાગે ચાડેશ્વર મહાદેવ, ધીંગેશ્વર મહાદેવ તથા દુધેશ્વર મહાદેવનાં પ્રાચીન મંદિરો થોડા થોડા અંતરે આવેલાં છે. તેમાં દુધેશ્વરના મંદિર પાસે એક અગિયાર કે.વી.નું મોટું ટાવર આવેલું છે. સાંજે દુધેશ્વર મહાદેવના મંદિરના પટાંગણમાં પક્ષીઓને યજ્ઞ નાખવામાં આવે, પછી આરતીની ઝાલર વાગે. જરા અંધારું થતાં દિલના તાર ઝણઝણાવી દેતું દ્રશ્ય શરૂ થાય. દસથી બાર મોર-ઢેલ બાજુમાં ઊભેલા ઈલેક્ટ્રીકના હેવી વાયરના થાંભલા પર રાતવાસો ગાળવા ચડી જાય. એક સાથે આટલા મોર, મોતની સાવ નજદીક રાત ગાળે છે. માનવીની પર્યાવરણ પ્રત્યેની તથા વૃક્ષોના જતનની બેદરકારીનું જીવતું જાગતું પ્રમાણ આપ પણ સાંજે દુધેશ્વર મહાદેવની આ જગ્યા પર નિહાળી શકો છો.

જિતેન્દ્રસિંહ સોઠા / મહેશભાઈ વૈષ્ણવ

૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર ૩૬૦૫૭૫ /

જામનગર, પોરબંદર તથા દ્વારકાની પક્ષીનિરીક્ષણ યાત્રા

ગુજરાતના મોટા ભાગના પક્ષીનિરીક્ષકો દ્વારા આ દિવસ ભૂલી શકાય એમ નથી. કારણકે, આ દિવસે ગુજરાતના મોટા ભાગના પક્ષીનિરીક્ષકો દરિયાઈ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં પ્રથમ વાર થનાર પક્ષીગણતરી માટે એકત્ર થયા હતા.

આ કાર્યક્રમના સંચાલક તરીકે ‘ગીર ફાઉન્ડેશન’, ગાંધીનગર તથા ‘ગુજરાત વન વિભાગ’ હતાં. અમે લોકો અમારા ત્રણ દિવસનાં ખોરાક અને પાણી સાથે, ટાપુ પર રોકાવા માટેના પ્રબંધ સાથે તૈયાર હતા અને અચાનક અમને ધરતીકંપનો આંચકો લાગ્યો. ધરતીમાંથી ઘેરો અવાજ આવવા માંડ્યો. થોડા સમયમાં બંદર બંધ કરવામાં આવ્યું અને અમારા પક્ષીગણતરીના કાર્યક્રમને બંધ જાહેર કરવામાં આવ્યો.

ત્રણ દિવસની તૈયારી સાથે આવેલાં બધાં લોકો ઘરે સલામત પહોંચવાની વેતરણમાં હતાં. નેચર કલબના અમે ત્રણ સભ્યો નિર્મલા મેડમ, મુકેશ ભટ્ટ અને હું, સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં થોડો વખત ફરવા નીકળી પડ્યાં.

અમે એનો શુભારંભ જામનગરની મધ્યમાં આવેલા લાખોટા તળાવથી કર્યો. લાખોટાનું તળાવ શહેરની મધ્યમાં હોવા છતાં તેમાં ગયણો(Shoveller), સીંગપર (Pintail), ગજપાઉં (Blackwinged Stilt), પેણ (Pelican), નાની ડૂબકી (Little Grebe) અને ભગતડાં (Coot) સામાન્ય હતાં. એક નોંધપાત્ર વાત એ હતી કે, તળાવના કિનારે કેટલાક ફેરિયાઓ ગાંઠિયા અને પાઉંનું વેચાણ કરતા હતા, જે, લોકો ખરીદ કરી, પક્ષીઓને ખાવા માટે આપતાં હતાં. સેંકડોની સંખ્યામાં ધોમડા (Gull), કાગડા, કબૂતર અને બ્રાહ્મણી મેના, આ ગાંઠિયા અને પાઉંની મિજબાની માણતાં હતાં. આ પક્ષીઓ સાથે ગયણો અને ભગતડાં પણ જોડાયેં હતાં. ભગતડાં પોતાની ચાંચમાં પાઉંના ટુકડાને લઈને, બીજાં પક્ષીઓ દ્વારા હેરાનગતિ ન થાય તે માટે દૂર સુધી ભાગી જતાં હતાં. એમાંનાં થોડાંક પાઉંના ટુકડા તેમના મોઢામાં આવે તે પહેલાં પાણીમાં ડૂબી જતા હતા.

થોડા વખત બાદ, બપોરે, છકડો ભાડે કરી અમે નજીકના શહેર પોરબંદર માટે પ્રસ્થાન કર્યું. ખુલ્લા છકડામાં અમે શહેરની આજુબાજુના વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણની મજા માણી. ત્યાં અમે થોડાં કરકરા જોયાં, જે સડકને સમાંતર

ખેતરમાં હતાં. એક ખાસ નોંધપાત્ર વાત એ હતી કે, રસ્તા પર વગડાઉં ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing) મુક્તપણે ફરતી હતી અને કોઈપણ પ્રકારનાં વાહનો દ્વારા વિચલીત થતી ન હતી. અમે જોયું કે આ ટિટોડી સામેથી વાહન આવતા બાજુ પર ખસી જતી હતી. એક વાર જ્યારે બે વાહન સાથે આવતાં હતાં ત્યારે, તે બરાબર રસ્તાની વચ્ચે રહી અને વાહનો બાજુમાંથી પસાર થઈ ગયાં.

અમે રસ્તાની એક બાજુ જ્યાં ચા-નાસ્તો કરવા થોભ્યા હતાં ત્યાં, આજુબાજુનો વિસ્તાર એકદમ સૂકો હતો અને અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે હોટલની બાજુના વૃક્ષ પર અમે ખેરખટ્ટાની એક જોડી જોઈ. મુખ્યત્વે આ પક્ષી મેં, જંગલ અને લીલોતરીથી ઘેરાયેલા ઊંચા વૃક્ષોવાળા વિસ્તારમાં જોયા છે.

આ સમય દરમિયાન, છકડાના ચાલકને અમારા પક્ષીપ્રેમની ખબર પડતાં, તે અમને જાતે ૮ કિ.મી.દૂર કાચા રસ્તા ઉપર લઈ ગયો. અમારો સામાન ખૂબ ઉછળતો હતો. અમારે એ સામાનને પકડીને બેસી રહેવું પડ્યું હતું. ત્યાં અમને કરકરા, નાના હંજ અને સિંગપર, તળાવ પર જોવા મળ્યાં.

પાછા ફરતાં અમે ઘેટાંના ટોળાં પાસેથી પસાર થયાં. ત્યાં અમે ૧૨ જેટલાં કાળા કોશી જોયાં. આ કાળા કોશી ઘેટાંના ઊન પર લટકેલા હતા. તેઓ ઘેટાના ઘાસ ચરવાને લીધે ઊડતી જીવાતોને ખાવા માટે નીચે ઊતરતાં હતાં. આ કંઈક નવીન હતું, જે મેં પ્રથમ વાર જોયું હતું. હું નીચે ઊતરી ગયો અને ધીરેથી એમનો પીછો કરી તૈયાર કેમેરા સાથે ટોળાંની મધ્યમાં પહોંચી ગયો. હું એમને સ્પર્શ કરી શકું એટલા અંતરે હોવા છતાં તેઓ ગભરાતાં ન હતાં. મારી ફરતે ઘેટાં હતાં અને તેમના ઉપર કાળા કોશી બેઠેલાં હતાં. સ્થિતિ એકદમ ઉત્તેજક અને આનંદદાયક હતી. આ પરિસ્થિતિમાં મને ઢોર બગલાની ઢોર ઉપરની સવારી કે ખેતરમાં ટ્રેક્ટરની પાછળની દોડ યાદ આવી ગઈ. કાળો કોશી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અનુકૂળ થઈ શકે છે. પહેલાં મેં તેમને, રાત્રે ટ્યુબલાઈટના પ્રકાશમાં જીવડાંનો શિકાર કરતા જોયા છે. (બકરાં-ઘેટાં પર કાળા કોશીની સવારી સામાન્ય છે, વિરલ નથી. - લા.)

પોરબંદરમાં શહેરની મધ્યમાં એક તળાવ છે, જેને જંગલખાતા દ્વારા પક્ષી-અભયારણ્ય જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. ઓળખ માટે પક્ષીના ચિત્રોનાં પાટિયાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ જગ્યા પાણીનાં પક્ષીઓ તથા કિનારા નજીકનાં પક્ષીઓ નજીકથી જોવાની એકદમ ઉત્તમ જગ્યા લાગી. આ તળાવમાં હંજ (Flamingo), પેણ (Rosy Pelican) અને ગયણો (Shoveller) જેવાં વિવિધ પક્ષીઓ હતાં.

તળાવની બીજી બાજુ ખુલ્લી જગ્યામાં પાણી ભરેલું એક તળાવ હતું. આ જગ્યા, ગજપાઉં (Blackwinged stilt), ગયણો (Shoveller), નાની મુરઘાબી (Common Teal), સોનેરી બાટણ (Golden Plover), મોટો ગડેરો (Blacktailed Godwit), નાનોગડેરો (Bartailed Godwit), નજીકથી જોવા માટે ઉત્તમ હતી. આ જગ્યાએ નાના ગડેરા અને મોટા ગડેરા એક સાથે જોવા મળતા હતા. ત્યાં બન્ને વચ્ચેનો એકદમ ઓછો તફાવત સહેલાઈથી પામી શકાતો હતો.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં આટલી નજીક ગયણો, અમે સહેલાઈથી અમે જોઈ શકતાં નથી. તેને જોવા માટે શક્તિશાળી દૂરબીન કે ‘સ્પોટીંગ સ્કોપ’ યંત્રનો ઉપયોગ કરવો પડે. અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે તેની આંખ પાસેનો ભાગ, ઘેરા લીલાને બદલે ભૂરા રંગનો હતો. કોઈ પણ પુસ્તકમાં આવા રંગ વિશે કોઈ ઉલ્લેખ ન હોવાથી આ કોયડો બનીને રહ્યું હતું. અડધા કલાક બાદ સૂર્ય પ્રકાશની દિશા બદલાવાથી આ ભૂરો રંગ ઘેરા લીલા રંગમાં પરિવર્તિત થયો હતો, જે ચોપડીમાં દર્શાવ્યા મુજબનો હતો.

ત્યાર બાદ, અમે બીરલા સિમેન્ટ ફેક્ટરી પાસે એક તળાવ આગળ પહોચ્યાં, જ્યાં બાળકો પતંગ ઉડાવતાં હતાં. આ તળાવમાં અમે ૮૦૦૦ નાના હંજ (Lesser Flamingo) અને ૩૦ મોટા હંજ (Greater Flamingo) જોયાં. અમે માટીના ઢગ પર બેઠાં અને ખરેખર માની શકતાં ન હતાં કે અમે હંજને અમારાથી માત્ર ૧૫૦ થી ૨૦૦ ફૂટના અંતરેથી જોઈએ છીએ. અમે આટલાં બધાં હંજ એક સાથે અને આટલા અંતરેથી, પૂર્વે ક્યારે પણ જોયાં ન હતાં. આ જગ્યા જોઈ મને આફ્રિકાના 'ગોરનગોરા ફ્રેટર'ના ચિત્રની યાદ આવી, જે આખું આવાં હંજથી ભરેલું હોય છે. (૬૮ થી ૭૧ દરમ્યાન હું પોરબંદર હતો તે વખતે, આ સ્થળે બધી બતકો ૧૫-૨૦ ફૂટના અંતરેથી જોવા મળતી. પક્ષીઓને રંજાડવામાં ન આવે તો માણસો અને નાનાં-મોટાં વાહનોની અવરજવરથી ટેવાઈ જાય છે. બતકો ઉપરાંત કુંજ, કરકરાને પણ મેં સાયલા (જિ.સુરેન્દ્રનગર) ના તળાવમાં આટલા નજીકથી જોયાં છે. -લા.)

અમે એક વસ્તુ નોંધી કે, મોટાં હંજ ખોરાક મેળવવા માટે માથું પાણીની અંદર નાખીને ખાતાં હતાં ત્યારે, તેઓ પગ આગળ પાછળ કરતાં માલુમ પડ્યાં. પગ હલાવવાનો એમનો ઈરાદો લીલ ઉપર હાવવાનો હશે એવું અમે અનુમાન કર્યું. ત્યાં અમે નાની ડૂબકી (Little Grebe) અને શિયાળુ નાની ડૂબકી (Blacknecked Grebe) જોઈ. બંને એક જ દર્શક કાચમાં કેદ કરી શકાતાં હતાં, તેથી ઓળખ સહેલાઈથી થઈ શકી. આ તળાવમાં બીજાં થોડાંક પક્ષી, જેવા કે કાજિયા (Cormorant) અને કબૂત બગલા (Grey Heron) હતાં.

અમારી યાત્રાનું ત્રીજું સ્થળ દ્વારકા હતું. રસ્તામાં અમે થોડાંક કરકરા ઊડતાં જોયાં. તેઓ રસ્તાની બાજુમાં માટીના ઢગલાની પાછળ ઊતર્યાં. અમે વાહનમાંથી ઊતરીને માટીના ઢગલા ઉપર ચઢીને જોયું તો આખું તળાવ કરકરાથી ભરેલું હતું. તળાવના એક ખૂણામાં થોડું પાણી હતું અને સૂકા તળાવનો અડધો વિસ્તાર કરકરાની રાખોડી ચાદર ઓઢીને રાખી હોય તેવો લાગતો હતો. આશરે સાત હજાર જેટલાં કરકરા હશે.

તળાવમાં કેટલાંક લોકો ટ્રેક્ટરથી માટી ખોદીને દૂર કરતાં હતાં, પણ કરકરા કોઈ પણ પ્રકારે હેરાનગતી અનુભવતાં ન હતાં. અમે આગળ વધ્યાં અને માટીના ઢગ પર બેસી ગયા. અમારી આગળનો ૧૮૦ ડિગ્રી જેટલો વિસ્તાર કરકરાથી ઘેરાયેલો હતો. કરકરા તળાવના એક ખૂણામાં, જ્યાં પાણી હતું, તેમાંથી પાણી પીતાં હતાં અને તળાવના સૂકા ભાગ તરફ ખસી જતાં હતાં. તેઓની જગ્યાએ કરકરાના નવા સમૂહ આવીને ઊતરતાં હતાં અને પાણી પીતાં હતાં.

અંતે અમે પક્ષીને ખલેલ પહોચાડ્યા વિના પાછા ફર્યા. અમને ધરતીકંપના ભારે વિનાશની જાણ થતાં મુસાફરીનો અંત કરી પરત ફરવાનો નિર્ણય કર્યો.

સ્નેહલ પટેલ

નેચર ક્લબ સુરત, ૮૧, સર્જન સોસા., સુરત ૩૯૫૦૦૭

❧ ડાંગમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

➡ બાજ-ધૂવડ (Brown Hawk Owl - *Ninox scutulata*) : ડાંગમાં તા. ૬-૫-૦૧ના રોજ વાંસદા, પ્રાકૃતિક ઉદ્યાનની પાછળ આવેલ સાદડદેવી ગામની બાજુમાં, સાગના ઝાડ પર ૨૦ ફૂટ ઊંચે બાજ-ધૂવડ જોવા મળી ગયો. તેનો "ઊક ઊક ઊક ઊક" જેવો મીઠો અવાજ બીજાં ધૂવડમાં નથી. લગભગ ૨૦ મિનિટ નિરીક્ષણ કર્યું અને સુંદર અવાજ રેકોર્ડ કર્યો.

➡ ૬-૫-૨૦૦૧ના રોજ વઘઈ(ડાંગ)થી વાંસદા રોડ પર, બહેડાના ઝાડના થડમાં ૪ થી ૫ ફૂટ ઊંચે, બખોલમાં, મોટા લીલા કંસારા (Large

Green Barbet)નો માળો જોયો. માળામાં બે બચ્ચાં હતાં, જે લગભગ ઊડવાની તૈયારીમાં હોય તેવી રીતે ડોકાં કાઢતાં હતાં. મેં લીલા કંસારાનો આટલો નીચો માળો ક્યારેય જોયો નથી.

➡ તા. ૧૩-૫-૦૧ના રોજ હું વઘઈ(ડાંગ)ની બાજુમાં 'બોટનીકલ ગાર્ડન'ની સામેના સ્થળે પક્ષીઓના અવાજો 'રેકોર્ડીંગ' કરી રહ્યો હતો. લગભગ બપોરના ૧૨ વાગ્યા હશે, ત્યાં અવાજ સંભળાયો, "બો...કો... ટા... કો..." તરત હું ચમક્યો, "આ તો ભારતીય કુકૂક (Indian Cuckoo) નો અવાજ !" વિરલ પક્ષી તરીકે શ્રી લાલસિંહ રાઓલના પુસ્તકમાં જણાવેલું છે. હું ખુશ થઈ ગયો. મારી 'એન્ટેના ડીશ'થી તેને શોધતો ધીમે ધીમે આગળ વધતો હતો. એક ઘટાદાર ઝાડ (ઝાડ મારા માટે અજાણ્યું હતું.)ની ટોચ ઉપર પાંદડાની વચ્ચેથી અવાજ આવતો હતો. ઝાડની નીચે બેસી જઈને ઝાડ ઉપર એન્ટેના ડીશ ધરતાં, કાનમાં અવાજ અથડાવા માંડ્યો "બોકાટાકો.. બોકાટાકો..". ૨૫ ફૂટ ઉપર વિરલ ભારતીય કુકૂક બેઠી હતી. ધરાઈને 'રેકોર્ડીંગ' કરી લીધા પછી ધીરેથી થોડે દૂર જઈ દૂરબીન લગાવતાં, પાંદડા સળવળ્યાં. પૂંછડીની ધાર પર કાળો ફેલાયેલો પહોળો પટ્ટો દેખાયો...પછી...સહેજ બહાર આવીને ઝલક આપીને ઊડી....

❧ સુરત જિલ્લામાં લીલા ટપૂશિયાની હાજરી

મારા મિત્ર ભરત પટેલનો વાવ (જિ. સુરત)થી ફોન હતો કે, તેમણે ૩૦ જેટલાં લીલાં ટપૂશિયાં (Green Munia) જોયાં. તેમનું વર્ણન પણ બરાબર હતું, છતાં મારું મન માનતું ન હતું. કારણ કે, આ બાજુ તે ક્યારેય જોવા મળી ન હતી. અઠવાડિયાના નિરીક્ષણને અંતે મને એ જ જગ્યાએ તે જોવા મળી. (ક્યાં? -સં.) ખૂબ આનંદ થયો. રાઈના ખેતરમાં ૧૫ થી ૨૦ની સંખ્યામાં હતી. તા. ૧૦-૪થી ૨૨-૪ સુધી જોવા મળી, હવે દેખાતી નથી. કદાચ રખડાઉ તરીકે આવી હોવી જોઈએ.

મુકેશ ભટ્ટ

સારસ-૧૦૧, સીટીવાઈટ રોડ, સુરત-૭

❧ ભાવનગર ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ

➡ ફેબ્રુઆરીમાં અક મોસમી શાહિન (Peregrine Falcon) બોરતળાવ પર ઊડતો જોવા મળ્યો. ૧૦ વર્ષ બાદ તેનાં દર્શન થયાં !

➡ દુકાળને લીધે વેળાવદર અભયારણ્યમાં ઘાસ અને જીવજંતુઓના અભાવને હોવાથી, પટ્ટાઈઓ (Harriers) ની સંખ્યા બહુ ઓછી છે. પણ વલભીપુર નજીક અલમપર ગામે ક્યારાના મોટા મોટા ઉકરડા હોવાથી ત્યાં પટ્ટાઈઓ અસંખ્ય જોવામાં આવી.

➡ મારા ફળિયાના પીપળા પર પુષ્કળ પેપા થયા હોવાથી તે ખાવા, વિવિધ પંખીઓની દિવસભર તે ખાવા આવ જા થતી રહે છે. કોયલ, બુલબુલ, ખેરખટ્ટા, કંસારા, પોપટ, હરિયલ તો આવે પણ કાગડાને પેપાની મોજ માણવા આવતો જોઈ નવાઈ લાગી.

➡ ફેબ્રુઆરીમાં વઢવાણ પાસે એક ખુલ્લા ખેતરમાં ૭૦૦ જેટલી પેણ (કઈ? તે ખેતરની નજીકમાં જ જળાશય હતું? -લા.) જોઈ. આગળ જતાં ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ જેટલા કરકરા (Demoiselle Cranes) જોવા મળ્યા. નીલશિર બતક (Mallard) ને બોરતળાવમાં જોઈ.

વિશુભા રાઓલ

ઈન્ડસ્ટ્રીયલ જ્વેલ્સ પ્રા. લી., વિક્ટોરિયા પાર્ક પાસે, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

ટ્યૂકડી નોંધ

* હાલમાં રાજકોટમાં શિકરા (Shikra)ના ત્રણ અલગ અલગ જગ્યાએ બચ્ચાંસહિત માળા જોવા મળે છે. (૨૧-૫-૨૦૦૧નો પત્ર)

(તમે મોકલેલી નીલગિરિના વૃક્ષ પર જોયેલા કાળા શાહિન(Shahin Falcon)ના માળાની નોંધનાં સંદર્ભમાં હું, શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીના 'Birds of Saurashtra' નાં કેટલાંક વાક્યો ટાંકું છું. "આ પક્ષી સૌરાષ્ટ્રમાં વિરલ છે અને મારી જાણમાં શિયાળુ મુલાકાતી છે. તે ઊંચી દુર્ગમ ભેખડોમાં માળા કરે છે. ગિરનાર કે દાતારની ટેકરીઓ જ તેને યોગ્ય જગ્યાઓ કહી શકાય. ખૂબ જ અનુભવી તથા આ પક્ષીથી પરિચિત પક્ષીનિરીક્ષકે જ તેની નોંધ કર્યાનો દાવો કરવો જોઈએ." -સં.)

નુષાર સંઘાણી

મારૂંતિનગર-૧, એરોડ્રોમ રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૧

* તા. ૧૦-૭-૨૦૦૦ના રોજ સુરેન્દ્રનગર- વીરમગામ વચ્ચે, સાબલી રોડથી ૬ થી ૮ કિ.મી. દૂર, નર્મદાની કેનાલ નજીક ભરાયેલાં પાણી પાસે આશરે ૧૫૦થી વધુ હંજ (Flamingo)નું ટોળું જોયું. રેલવેના પાટાથી માત્ર ૩૦ થી ૪૦ કિ.મી. દૂર હોવા છતાં, ટ્રેન પસાર થતાં તેમની પ્રવૃત્તિમાં કોઈ વિક્ષેપ પડ્યો નહીં.

કાર્તિક ઉપાધ્યાય

એ-૮, સૃષ્ટિ ફલેટ્સ, માંજલપુર, વડોદરા-૩૯૦૦૦૧

* મારું ગામ, મહેસાણાથી નૈઋત્ય દિશામાં ૨૫ કિ.મી. દૂર આવેલું છે. છેલ્લા પંદર દિવસથી અમારા ગામ વચ્ચેના ઘેઘૂર લીમડાની ટોચ પર ૫૦ થી ૬૦ હરિયલ (Green Pigeon) દેખાય છે. આ પહેલાં આ વિસ્તારમાં મેં હરિયલ જોયાં ન હતાં. ભૂકંપના કારણે આ પક્ષીઓનું સ્થાનાંતર તો નહીં થયું હોય ને? (૨૩-૨-૨૦૦૧)

અનિલ પટેલ

મુ. પો. જકાસણા, તા.જિ. મહેસાણા

* ૧૮-૮-૨૦૦૦ના રોજ હું બારડોલીથી પાછો ફરી રહ્યો હતો, ત્યારે વચ્ચે એક ખેતર ખેડાતું જોયું, જ્યાં ટ્રેકટરની પાછળ ઢોરબગલાની જગ્યાએ કાગડાને ઢોર બગલાની જેમ મિજબાની કરતાં જોયા. કાગડા, ઢોરબગલાને દૂર ભગાડતા હતા.

તા. ૨-૮-૨૦૦૦થી વૈયાંનાં ટોળાં સુરતમાં આવવા લાગ્યાં છે. ૨૦-૫-૨૦૦૦ની આસપાસ તેઓએ સુરતથી સ્થળાંતર શરૂ કર્યું હતું. આમ બેથી અઢી મહિના સુરતની બહાર રહી પરત ફર્યા હતાં. (વૈયાં જુલાઈથી દેખાવા માંડે. તે જ પ્રમાણે મોડા જનાર મે મહિનામાં દેખાય પણ બરાં. માંડ બે મહિના તે અહીં હોતાં નથી. વૈયાં પશ્ચિમ એશિયાથી અહીં આવે છે. - લા.)

દેવેન ખાટીવાલા

૨૫, હરિશનગર સોસાયટી, સરદાર બ્રીજ પાસે, અડાજણ રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૮

* તા. ૨૪-૧૧-૨૦૦૦ના રોજ અમે માધવપુર (ઘેડ, જિ. પોરબંદર) વાડી વિસ્તારમાં ફરવા ગયા હતા. ત્યાં અમે વન લેલા(Jungle Babbler)નું એક ટોળું ઉડાડી કારતું જોયું, જેમાં બે-ત્રણ લેલાં સાવ સફેદ હતાં.

સારસ વૉચ

- નળસરોવરના ધરજી તરફના કિનારે, ઘાસમાં તથા ખુલ્લી જમીન ઉપર જાસ સારસ જોયાં. (૧૫-૬-૦૧નો પત્ર)

કાસમ સમા

વેકરિયા, નળસરોવર

- સુરતની આજુબાજુના વિસ્તારમાં ૬૬ સારસની નોંધ થઈ છે. આ

અમારા ગામની બાજુમાં આવેલા શીલ ગામના પાદરે હમણાં થોડા સમય પહેલાં ગીધનાં ટોળાં જોવા મળતાં હતાં, પરંતુ હાલ એક પણ ગીધ જોવા મળતું નથી.

વિનોદ સોલંકી

માધવપુર (ઘેડ), જિ. પોરબંદર-૩૬૨૨૩૦

* ગાંધીનગર પાસે વાવોલ ગામ પાસે એક કચ્છી પિટો (Brown Chat) જોવા મળ્યો. (ક્યારે? - સં.)

નવનીત ભટ્ટ

પ્લોટ-૨૪, બ્લોક -બી, બેન્ક સોસાયટી, એરોડ્રોમ રોડ, ભાવનગર - ૩૬૪૦૦૧

* શ્વેતનેણ બુલબુલ (Whitebrowed Bulbul, Pycnonotus luteolus), એક પક્ષી, લેન્ટાનાનાં ફળ ખાતું, આણંદમાં, તા. ૨૭-૧૨-૨૦૦૦.

ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican)- ૧૦, સામખીયાળી ગામ તળાવ તથા ૯, સૂરજબારી પુલ પાસે- કચ્છ, તા. ૭-૩-૨૦૦૧. કુંજ (Common Crane) -૬૬, એગ્રીકલ્ચર યુનિવર્સિટી ઉપર, સવારે ૧૧-૦૦ વાગ્યે આકાશમાં ચક્કર મારતાં, તા. ૨૧-૩-૨૦૦૧.

નજર એ. ઠાકોર

બાયોલોજીકલ કંટ્રોલ લેબ, ગુજરાત એગ્રીકલ્ચર યુનિવર્સિટી, આણંદ

* એકવાર હું માનસર ગામ (તા. ધોલ, જિ. સુરત)ના પુલ પાસે બેઠો હતો. તારોડિયાં ઊડતાં હતાં. ત્યાં એક બાવળ નીચે બિલાડી, આ તારોડિયા પર નજર રાખીને બેઠી હતી. તારોડિયા છેક જમીનને લગભગ અડીને ઊડતાં અને આકાશમાં ચડી જતાં. એક બે વખત બિલાડીએ તરાપ મારી પણ મેળ ન ખાધો. પછી એક તારોડિયું જમીનની નજીક ઊડતાં બિલાડીએ તેને ઝડપી લીધું. મારે ગામ ધ્રોળ, જિ. જામનગરમાં પીળક પણ જોવા મળે છે.

આશિષ આશા

ધ્રોળ, જિ. જામનગર

* તા. ૪-૬-૨૦૦૦, ચાતક, ઋતુનો પહેલો, ઝુરા ગામ પાસે જોયો. તા. ૨૩-૭-૨૦૦૦, સૈયદપર રખાલ પાસે વૈયાં (Rosy Pastor), ઋતુનાં પહેલાં જોયાં.

અશ્વિન પોમલ

પોમલ જ્વેલર્સ, વોકળા ચોક, ભુજ ૩૭૦૦૦૧

* સુરત શહેરમાં નવરંગ (Indian Pitta) : મારી સોસાયટીમાં પમી જૂનથી ૭મી જૂન, ૨૦૦૧, દરરોજ સવારે નવરંગ દેખાયું.

* ૨૫ થી ૩૧મી મે, તાપી નદીમાં મોટી સંખ્યામાં નાના હંજ (Lesser Flamingo), નકટા (Comb Duck) તથા પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) દેખાયા. ૧૨મી જૂનના પહેલા વરસાદ પછી ઘણી બધી પાંખોવાળી ઊધઈ મારા બગીચામાં નીકળી હતી. આશરે ૨૦ કાગડા મારા બગીચામાં એકઠા થયા હતા અને ઊધઈ ઊડી શકે તે પહેલાં તેનો આહાર કરી લેતા હતા. જે ઊડી શકી તેનો બુલબુલ (Redvented Bulbul) તથા દૈયડે (Magpie Robin) શિકાર કર્યો.

સ્નેહલ પટેલ

સુરત

નોંધ માટે નેચર ક્લબ, સુરત દ્વારા સારસના ફોટા છાપામાં આપવામાં આવ્યા હતા. નોંધ માટે લોકો પાસેથી સારો એવો સહકાર મળ્યો હતો. લોકોએ ફોન દ્વારા નેચર ક્લબ, સુરતનો સંપર્ક કર્યો હતો. ક્લબના સભ્ય મુકેશ ભટ્ટે, સ્થળ પર જઈ લોકોએ આપેલી માહિતી અનુસાર તાગ મેળવીને પૂરવાર કર્યું.

સ્નેહલ પટેલ

સુરત

646, Vastunirman, Gandhinagar 382022

28th June, 2001

Dear Bakulbhai,

On return to Gujarat, I saw summer issue of 'VIHANG'. Late perhaps, but received all the same and I am sure, all our friends have forgiven you for the lapse. How can they not, when you are performing such a yeoman task? I know how difficult producing something near singlehanded to meet deadlines can be. You cannot complain I had not warned you. Keeping 'VIHANG' flying will have to be your life's mission which, again be warned, will place greater and greater pressure on you. You asked for my comments on the last issue and so here they are:

1. My own regrets are that I can write faster in English than in Gujarati, but then, our readers should not complain since Gujaratis as a whole not only write horrible mixed English-Gujarati but also take considerable pride in sending their children in English medium schools and look at C.G. Road of Ahmedabad, there are hardly any Gujarati sign boards! Forgive me for going off at a tangent but, should you reproduce this letter, do so in English and do not waste your time translating it.

2. Believe me, by proving my predictions wrong about 'VIHANG' I am extremely grateful to you, Lalsinhbhai and Prabhudas. Congratulations to you all. It is a joy receiving 'VIHANG' and reading notes from all over Gujarat. Do be strict, however, about language purity. For instance, I do not like 'SARAS WATCH' in Gujarati. Surely there can be a catchy Gujarati head for the section. There will be other watches as well. Also, when you reproduce letters, indicate the date below on the left side.

3. On page 8, I am a little uncomfortable with the Scarlet Minivet in Himmatsinhji's 'Wadi' reported by Shantibhai. The date suggests a possibility of the bird being a Longtailed Minivet (*Pericrocotus ethologus*). During winter this species descends from the Himalayan ranges to spread across the Indo-Ganga plain and stragglers have been reported from Sind, Madhya Pradesh, Gujarat and Maharashtra. (The book of Indian Birds by Salim Ali, 12th edition, Feb. 1996, page 49). The Scarlet Minivet (*P. flammens*) should be looked for in the Deciduous and Evergreen forests of South Gujarat. Being a largely resident species there are very remote chances, if any, of it wandering far from its preferred habitat. It is heartening to note that Shantibhai not only has eyes for birds, but also took the trouble to send in his very worthwhile observations of birds despite the quake.

4. Rughani's and Balar's photographs of Godwits feeding on grain are very interesting. Ruff and Reaves are known to glean for grain in harvested fields and I have enjoyed watching Turnstones eagerly taking cooked rice.

5. I was delighted to read Basil Macwan's account page II - of ducklings falling out of a Peepal Tree. The editor should have drawn attention here to my note on tree nesting ducks in the same issue. Could Basil tell us which species of duck, Please? Thirty ducklings means more than one duck

laid the eggs. In future most of such ducklings should be collected and sent to Sayaji Baug, Vadodara, the Ahmedabad zoo, the Indroda Park, Gandhinagar or Sundarvan, Ahmedabad. The parents can protect a smaller number.

6. I was thoroughly enjoying Mayur - Ulupi's write up on bird-watching in the Dangs (Page 17). Suddenly I got a terrible jolt - he and companions came across a Whitebreasted Laughing Thrush! What in the name of the Lord was a Himalayan bird, and that too a nonmigrating, poor flying Laughing Thrush doing in the Dangs? Another friend, who will remain unnamed, had much earlier assured me of being shown Laughing Thrush at Mt. Abu and when he lead me to the contentius creature, it turned out to be a Slatyheaded Scimitar Babbler. Mayur's "Laughing Thrush" needs to be examined afresh. I have another problem of identification; is Mayur-Ulupi, Mayur Mistry? If yes, here is an outstanding birdwatcher with a great future and as such, someone who should use the question mark more frequently. This advice had been given when I was an up and coming rather self-assertive young birdwatcher more than half a century ago. Incidentally, the Slatyheaded Scimitar Babbler has white throat and breast and a prominent white eyebrow.

7. Bindu Kapadia's note on seeing a Great Black Woodpecker in the Ambaji forest needs to be confirmed as this sighting considerably extends that fine bird's range. Could we be given greater details of the observation?

8. Kartik Shashtri is doing a great job. I suspect the observations on Whitebacked Vultures in 'VIHANG' will help us understand the problem better.

9. My dear friend Himmatsinhji invariably has kind words for my opinions. I am sure he will agree that 'VIHANG' has started generating the necessary awareness. Both he and I have written a lot in English. He started writing Gujarati with considerable ease only after he became a politician and broke the fear of making stupid mistakes in one's own language - a phobia I have as yet not overcome. It would seem some good can be generated by becoming a politician after all! We, as indeed have all earlier naturalists, failed to transfer our interests and fears to a wide public base precisely because we wrote in English. Conservation had remained too much a preserve of the English speaking elite. In Gujarat, VIHANG has broken the language barrier and so ahead here is hope.

10. In conclusion, thanks for reproducing my letter and the two photographs. They were taken on the last day of my 70th year. How about all of us getting together for a bird day bash next February to help me census the Crab Plovers? Balar and Rughani could take magnificent photographs and Mukesh Bhatt could make recordings of the concourses of Waders. I recollect Dharmakumarsinhji insisting that Bhai (Shivraj Khachar) and self visit him each winter at Bhavnagar to perform the "Annual Haj at Hathab". He in turn unfailingly made it to Hingolghadh during the rainy season. Such get-together will bring us all together strengthening what 'VIHANG' has induced so admirably.

Yours sincerely

Lavkumar Khachar

પક્ષીનિરીક્ષણ : છારી ઢંઢ અને યુથ હોસ્ટેલ

યુથ હોસ્ટેલ્સ (અમદાવાદ યુનિટ)ના શ્રી યશપાલસિંહ ઝાલા, શ્રી દીપક માટુ અને સાથી મિત્રોએ કચ્છ-૨૦૦૦ ટ્રેકીંગ પ્રોગ્રામની સાથે સાથે ૪-૫ નવેમ્બર, ૨૦૦૦ દરમિયાન બે 'બેચ' પક્ષી નિરીક્ષકો માટે અલાયદી રાખેલી હતી. આ પ્રકારના ખાસ હેતુલક્ષી 'ટ્રેકીંગ' કાર્યક્રમ... દિશાસૂચક અને અભિનંદનને પાત્ર છે.

તા. ૫-૧૧-૨૦૦૦ના રોજ, શિયાળાના આગમનનો વરતારો આપતી ઠંડી, ખૂશનુમા સવારે ૬-૦૦ વાગે, થાનથી છારી-ઢંઢ જવા માટે 'બેચ'ના સભ્યો નીકળી પડ્યા. 'આઈશર' ટેમ્પોમાં પૂર્વી, ક્ષિતિજ, આભલ, નીતિ, મોહનભાઈ, ધૂર્જટી વૈષ્ણવ, જયેશ, દિનકર, રશ્મિનભાઈ, ગાઈડ અને હું...હા...સાથે ચા-નાસ્તાની વ્યવસ્થા સાથેની રસોડા ટીમ તો ખરી જ.

ગોંધીયારી ગામથી અમારા ગાઈડ શ્રી હિંમતસિંહને લઈને પરોઢમાં ટેમ્પોએ લગભગ અડધો કલાક અંતર કાપ્યું હશે, ત્યાં સૂરજ દાદા પણ પૂર્વ દિશામાં પ્રદિપ્ત થઈ રહ્યા હતા. કચ્છના બન્ની પ્રદેશની સતત ઊડતી ધૂળ, તીવ્ર ગતિથી વહેતો પવન અને દેશના પશ્ચિમ છેડાના કર્કવૃત્ત ભાગમાં સુંદર, મોડામાં મોડો સૂર્યોદય માણતાં લગભગ ૮-૦૦ વાગે છારી- ઢંઢ પહોંચ્યાં.

અમે ઊભા હતા તે બન્ની પ્રદેશના જળપ્લાવિત સૂકા ભાગની રેતાળ પ્રકારની જમીન..., થોડે દૂર શરૂ થતું છારી-ઢંઢ તળાવનું આસમાની પાણી અને પાણીની મધ્યે યાયાવર પક્ષીઓનો સફેદ પટ્ટો. તેની પાછળ છૂટો છવાયો ડુંગરાળ પ્રદેશ.

અમારા આગમનથી પેણ (Rosy Pelican) ના જૂંડમાં ફફડાટ વ્યાપી ગયો. તેઓએ શરૂ કરેલી ઊડાઊડથી થતાં અવાજે દરિયાનાં ભરતીનાં મોજાં કે ઘોડાના ટોળાના ઘોડવાથી થતી ધડધડાટીની યાદ અપાવી દીધી. પક્ષી નિરીક્ષકોની ટીમે ઓળખેલાં પક્ષીઓની યાદી ૩૦ જાતનાં પક્ષીઓથી વધારે થતી હતી. ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં પક્ષીઓ દૂરના અંતરે હોવાથી સંખ્યાનો અંદાજ કરવો શક્ય ન હતો. સામાન્ય દૂરબીન (બાઈનોક્યુલર)દ્વારા આવી જગ્યાએ પક્ષીઓ જોવા કરતાં 'ટેલીસ્કોપ'થી જોવામાં વધુ અનુકૂળતા રહે છે. પક્ષીનિરીક્ષણ અને ઓળખ માટે મોટી સંખ્યામાં કે દૂરના અંતરે પક્ષીઓ હોય તો તકલીફ વધુ પડે છે.

દર વર્ષ કરતાં લગભગ અડધું પાણી ભરાયેલું તળાવ અને સ્થાનિક રહેવાસી દ્વારા જણાવ્યા મુજબ, દર વર્ષ કરતાં લગભગ અડધી જ સંખ્યામાં આવેલ યાયાવર પક્ષીઓ હોવા છતાં 'બેચ'ના સભ્યોને ખૂબ જ મજા આવી. 'યુથ હોસ્ટેલ' (અમદાવાદ યુનિટ)ના આ પ્રકારના ખાસ પ્રયત્નને, આવેલાં બધાંએ આવકારીને વધાવી લીધો.

હિંમત સુથાર

૬૧/૧, ધ-ટાઈપ, સેક્ટર-૨૩, ગાંધીનગર

બુલબુલ ક્યાં ફળ ખાતાં હશે ?

'વિહંગ'ના નિયમિત વાચક છીએ. ખૂબ નવી જાણકારી મળે છે. વડોદરાની એસ.એસ.યુનિવર્સિટીનાં કેમ્પસમાં, ક્વાર્ટર્સમાં રહું છું. અહીં પક્ષીઓ જોવાનો ખૂબ જ લાભ મળે છે.

ગયા અઠવાડિયે અચાનક કાબર બોલવા લાગી. બિલાડી કે કોઈ શિકારી પક્ષી હશે એમ માની જોયું તો, લગભગ ચાર ફૂટ લાંબો એક સાપ ગોળ ઢુંડાળ વાળી વાડમાં છુપાયો હતો. વડોદરામાં, સ્નેહલબેન, પ્રાણી કૂરતા-નિવારણનું કાર્ય કરે છે. ફોન કરી, તેમના કાર્યકર્તાને બોલાવ્યા. તેઓ સાપ

પકડી ગયા. જંગલમાં છોડી દેશે. આમ કાબરબહેનોએ અમને સાપની હાજરીથી ચેતવ્યા. જો કે, સાપ બિનઝેરી હતો, પણ કરડે તો ટાંકા લેવા પડે તેમ સંસ્થાના કાર્યકર્તા મિત્રોએ જણાવ્યું.

મારા ઘરમાં અરીસા ખૂલવા રાખી શકાતા નથી. અમારે ત્યાંની બુલબુલ અરીસા પાસે આવી, સતત તેમાં જોઈ, ચાંચ મારી, મીઠા અવાજો કર્યા જ કરે છે. પહેલાં એમ લાગતું કે માળા માટે જગ્યા શોધતી હશે, પણ માત્ર અરીસા સામે જ રમ્યા કરે છે. એલચી જેવડાં ને જેવાં બિયાં (કઠણ) ચરકમાં રોજ પાડી જાય છે. બુલબુલ ક્યાં ફળ ખાતાં હશે ? (કદાચ 'લેન્ટાના'નાં-લા.)

હાલમાં અમારા વિસ્તારમાં પોપટ, ઘૂંકિયો તથા પીળક આંબાના ઝાડ પર જોવા મળે છે. વાડમાં દરજ્જો લગભગ કાયમ જ રહે છે. કાબર, ચોટીલી કાબર, કબૂતર, હોલા અને હોલી, આ બધાં લગભગ સાવ સાથે જમીનમાંથી ખોરાક મેળવતાં જોવા મળે છે. એક મહિના પહેલા ઘંટીટાંકણા (એક જોડીમાં) આવતા. હમણાં બિલકુલ દેખાતા નથી. દૈયડ, દેવચકલી, કાળોકોશી, પણ જોવા મળે છે. પણ અહીં ચકલી બિલકુલ દેખાતી નથી. સૌથી વધુ કાબર જ દેખાય, પછીના નંબરે લેલા. ચકલી નહીં હોવાનું કારણ શું હશે ?

પક્ષીઓ વિશેનાં કાવ્યો કે લોકગીતોને વિહંગમાં ક્યારેક છાપી શકાય? બાળકોમાં આવા કાવ્યો પક્ષીપ્રેમ જગાવી શકે, જેમ કે એક ગીત છે.

“બા મેં તો બાગમાં બાંધી નિશાળ, ભણવાને આવે છે ચકલીઓ ચાર” આ પછી અલગ અલગ પક્ષીઓ તેમની ખાસિયત સાથે આવે છે. પક્ષીઓ વિશે અલગ પુસ્તકોની માહિતી પણ વિહંગ દ્વારા ઉપલબ્ધ થાય, તો ઉપયોગી બને. હમણાં યુનિવર્સિટીની 'લાઈબ્રેરી'માંથી ૧૯૫૮માં પ્રકાશિત થયેલું, 'ભારત કે પક્ષી' (લેખક : રાજેન્દ્રપ્રસાદ નારાયણસિંહ) પુસ્તક લાવી છું, જેમાં પક્ષીઓની સચિત્ર માહિતી ઉપરાંત, આપણા સાહિત્યમાં આ પક્ષીઓનો ક્યાં ઉલ્લેખ છે તે પણ દર્શાવેલું છે. જેમ કે, 'યજુર્વેદ'માં સુગરીનો ઉલ્લેખ છે, 'શકુન્તલ'માં કોયલનો અને તુલસીદાસના કાવ્યમાં ટિટોડીનો. આ ઉપરાંત, ભારતીય ચિત્રકલામાં પ્રાચીન ચિત્રોમાં દર્શાવેલ પક્ષીઓ વિશે પણ માહિતી છે.

દીપાલી ઘેલાણી

‘બેચ’ બ્લૉક, તારાભાગ કૉલોની, પોલીટેકનીક કેમ્પસ, શાસ્ત્રી બ્રીજ પાસે, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૨

સ્થાનિક લોકોને તાલીમ આપીએ

ભારતમાં પક્ષીઓ માટેનાં ઘણાં અભયારણ્યો છે, પણ દુઃખની વાત છે કે, ઘણી જગ્યાએ પક્ષી તથા વનસ્પતિના યોગ્ય જાણકાર 'ગાઈડ' નથી. ગુજરાતમાં નાની નાની જગ્યાએ તો ઠીક, પણ મધ્યપ્રદેશની 'બાંધવગઢ' અને 'કાન્હા' જેવી વિશ્વ પ્રસિધ્ધ 'સેક્યુઅરી'માં, જ્યાં દરેકે 'ગાઈડ' લઈ જવો પડે, ત્યાં પણ એમાંથી કોઈને પક્ષી તથા ઝાડ, પાન, વેલની જાણકારી નથી. વાઘ સિવાયનાં વન્યજીવોમાં રસ અને તેની જાણકારી ઓછાં છે.

મારું સૂચન છે કે, આવી દરેક જગ્યાએ, ત્યાંનાં જ થોડા સ્થાનિક લોકોને સરસ રીતે કેમ તૈયાર ના કરાય ? સ્થાનિક હોય એટલે બધે ફરીને સારી પક્ષીનિરીક્ષણની જગ્યાઓ જાણીને, આપણા જેવા પક્ષીશોખીનને બતાવી શકે. દૂરની વાત જવા દઈએ પણ આપણી ગીર, સગાઈ, વેળાવદર વગેરે જગ્યાઓએ તો બહુ જ જરૂરી છે. સાથે દરેક જગ્યાનાં 'ચેકલીસ્ટ' હોવા પણ જરૂરી છે. (સૂચન આવકારદાયક છે. - સં.)

શ્યામા શોધન

૩૧, સૌરભ સોસાયટી, પ્રાઈવ-ઈન રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

કાગડા વિષે વધુ

કાગડા (Common Crow)ની સંખ્યા ઘટી નથી તેમ માનવું બરાબર નથી, કારણ અમદાવાદના ઝાડપાન અને લીલોતરીથી ભરપૂર નારણપુરા-પ્રગતિનગર વિસ્તારમાં અમે ત્રણ મહિનાથી વસીએ છીએ. રોજ દોઢ બે કિલોમીટર મારે કસરતને કારણે મેદાનમાં ચાલવું પડે છે, પરંતુ મેં ૯૦ દિવસમાં એક પણ કાગડો જોયો નથી.

આ વરસે શ્રાધ્ધના દિવસમાં આસપાસના રહીશો કહેતા હતા કે, પિતૃતર્પણ-શ્રાધ્ધમાં કાગડા જોવા મળ્યા નથી. આમ તો કાગડો જ્યાં હોય ત્યાં અચૂક જોવા મળે, પરંતુ અહીં એવું બન્યું નથી. કારણ સમજાતું નથી.

કાગડો કોઈ પાળે ખરા ? પોપટ, મેના, કબૂતર, બુલબુલ આદિ પક્ષીઓને સૌ કોઈ પાળે, પરંતુ અમારા જૂનાગઢના ગીરનાર તળેટીના વિસ્તારમાં વસવાટ દરમિયાન અમારી અગાશી ઉપર ભૂલું પડેલું ગીરનારી કાગડાનું બચ્ચું અમે પાળેલું અને તે ઘરમાં હેવાયું થઈ ગયેલું. રાત્રે જાગિયાથી એને ઢાંકી રાખતા. એની વહારે સંખ્યાબંધ કાગડાઓ વારંવાર અગાશી ઉપર ઊડી ઊડીને કાગારોળ કરી મૂકતા અને બચ્ચાને પોતાની નાતમાં ભળવાનું કહેતા હોય તેમ “કા...કા...કા...”નો પોકાર પાડતા.

આ કાગડાના બચ્ચાનાં પરાક્રમો પરથી અમોએ નાનક (નર કાગડો) અને નાની (માદા કાગડો) નામની એક બાળ-પુસ્તિકા લખેલી, જેને એ સમયની ગુજરાત સરકારે બાળસાહિત્ય તરીકે પારિતોષિક આપેલું. અમોએ વર્ષો પહેલા પોરબંદરથી દારકા, ઓખા સુધીના દરિયાઈ કાંઠાના પ્રવાસ દરમિયાન ગોસાબાર (પોરબંદર પછીનું દરિયાઈ સ્થળ)માં એક સફેદ રંગના કાગડાનું જોડું અન્ય કાગડાઓની વચ્ચે જોયેલું. સફેદ રંગનો કાગડો ક્વચિત જોવા મળે છે.

ગત્ ઉનાળામાં ખંભાતના દરિયાકિનારે વસવાટ દરમિયાન એક મોટા ફળિયાવાળા મકાનના બગીચામાં અમારી બેઠક હતી. બાજુમાં ઘેઘૂર લીમડો અને તેની ડાળીઓ અમારી બેઠકની ઉપર. બપોર પછી બેઠક પર જોઈ તો નાના નાના તારના, વાળાના ટુકડા પડેલા. ઉપર જોયું તો એ કાગડાના માળામાંથી પડેલા લાગ્યા. કાગડા દંપતી માળો બાંધતો હોય એમ લાગ્યું. કાગડો આ વાળાના ટુકડા ક્યાંથી લાવ્યો હશે ? આસપાસ તો કોઈ કારખાનું કે લુહારનું ઘર હતું નહિ ? અગાઉનાં વર્ષોમાં રાણપુર (જિ.અમદાવાદ)ના વસવાટ દરમિયાન ફળીના લીમડા પરનાં કાગડાના માળામાં તાર-વાળાના ટુકડા જોયેલા, તે યાદ આવ્યું.

કેટલાંક પક્ષીઓને અમોએ વર્ષાઋતુ પહેલાં તેમજ વર્ષાઋતુ દરમિયાન સંવનન (mating) કરતાં નિહાળ્યાં છે, પરંતુ કાગડા-કાગડીને કદીય સંવનનમાં જોયાં નથી. કાગડાને વળી માનવ સમૂહે લુચ્ચું પક્ષી માન્યું છે, પરંતુ લુચ્ચું પક્ષી એટલું બધું પરગજુ હોઈ શકે ખરૂં કે કોયલનાં બચ્ચાંને ઉછેરે, પાળે અને ભૂખાળવાં કોયલ બચ્ચાં કાગડીનાં બચ્ચાં કરતાંય વધુ આહાર માગે તો તેને પ્રેમથી ખવરાવે ? એને લુચ્ચું કેમ કહી શકાય ? એટલું કહી શકાય કે એ વધુ સાવચેત, ચપળ પક્ષી છે. એ સફાઈ કામદાર જેવું કામ કરીને માનવ જાત માટે મહાઉપકારી સાબિત થયો છે. (પંખીઓ, પશુઓ અને પ્રકૃતિના અન્ય જીવો કુદરતે આપેલી સહજવૃત્તિ (instinct) મુજબ વર્તે છે, જીવે છે. તેમનામાં પ્રેમ, ત્યાગ, પરોપકાર વગેરે માનવસહજ વૃત્તિઓનું આરોપણ કરવું ઈચ્છનીય નથી. - લા.)

વૈદ્ય વજુભાઈ વ્યાસ

૧૪/૧૦૯, સ્વાતંત્ર્યસેનાનીનગર-૨, નારણપુરા, અમદાવાદ-૧૩

એક ઉપયોગી પુસ્તક

પક્ષીઓ અંગેનું નહીં હોવા છતાં આપણને ઉપયોગી થાય એવા એક પુસ્તકની વાત, ચીલો ચાતરીને, ‘વિહંગ’ના વાચકને કહેવાની લાલચ રોકી શકતો નથી.

હિમાલયનું આકર્ષણ દરેક ભારતીયને રહેવાનું જ. આપણામાંથી ઘણા કેડીભ્રમણ (trekking) અને પક્ષીનિરીક્ષણ માટે હિમાલય જતા હશે કે જવાનો વિચાર મમળાવ્યા કરતા હશે અને યોગ્ય માહિતી તેમ જ તકની રાહ જોવા કરતા હશે. જાણીતાં ગિરિમથકોના પ્રવાસે હવે એટલા બધા પર્યટકો જાય છે કે આપણા જેવાને ત્યાં જવાનો ઉત્સાહ ન થાય. તો પછી જવું ક્યાં ? ભીડ અને ધાંધલ -ધમાલથી દૂર જઈ, નગાધિરાજ હિમાલયની સૌંદર્યશ્રી અને પક્ષીસમૃદ્ધિ જોવા માંગનારાઓને ખૂબ ઉપયોગી થાય તેવું પુસ્તક હમણાં અમેરિકાના 'Leomann Maps' નામના પ્રકાશકે બહાર પાડ્યું છે. તેના લેખક છે, મનમોહનસિંગ બાવા. પોતાના ૪૦ વરસોના ગિરિભ્રમણ દરમિયાન તેઓ પશ્ચિમે લેહ-લડાખથી પૂર્વે અરુણાચલ સુધીનો હિમાલય ખૂંદી વળ્યા છે.

ઊંચાઈ અને અંતરની ચોકસાઈપૂર્ણ વીગતો સહિતની ૧૧૦ પગદંડીઓનું લેખકે પુસ્તકમાં વર્ણન કર્યું છે. આમા પગપ્રવાસ માટેના ૪૧ નકશા, રંગીન અને સાદાં ચિત્રો, રેખાચિત્રો તથા અગત્યનાં ગામો, જોવા લાયક સ્થળો, બસ-રેલવે-વિમાની સફરની વીગતો, પ્રવાસી કચેરીઓનાં સરનામાં, ઊતરવા-રહેવાની હોટેલો, વિશ્રામગૃહો કે સ્થાનિકોનાં ઝૂંપડાં વગેરે વીગતો પુસ્તકમાં વિસ્તારથી આપી છે.

પ્રવાસ દરમિયાનનો ખોરાક, આરોગ્યની જાળવણી, પગપાળા સફરે જવા માટેની તૈયારી, મજૂર-ભોમિયા-ખચ્ચરો રાખવા અંગેનું એવું માર્ગદર્શન લેખકે આપ્યું છે કે, ભ્રમણશોખીનોને પુસ્તક વસાવવાનું મન થઈ જાય. પુસ્તકની બજાર કિંમત રૂ. ૬૯૦/- જેવી થાય, પણ લેખકને નીચેના સરનામે રૂ. ૫૦૦/- મોકલવાથી પુસ્તક ટપાલથી કે આંગણવાડી દ્વારા ઘરે પહોંચતું કરશે. સરનામું છે, Manmohansingh Bawa, Bright Lands (Mehtar's Hotel Complex) Dalhousie 176304(H.P.) પુસ્તક છે " A Comprehensive Touring and Trekking Guide to the Indian Himalayas."

લાલસિંહ રાઓલ

‘વિહંગ’ સંગ એક ૧૨માં આવેલ નિરીક્ષણ નોંધો પર ટિપ્પણી

(૧) શ્રી ભરત રૂઢાણી (પૃ-૧૦) : ટીલિયાને (Ruff-Reeve) મેં જામનગરના નવા બંદરના રસ્તા પર વેરાએલા ઘઉંના દાણા ખાતાં જોયાં છે. જાવર તથા કુછડી વિસ્તારમાં ૧૦૦૦ જેટલી સફેદ કાંકણસાર (White Ibis) જોવા મળી તે નોંધપાત્ર બનાવ ગણાય.

(૨) કિશોરચંદ્ર રાવળ (પૃ.૧૦): નાયકાના જળાશયમાં રાજહંસ (Barheaded Geese) આવતા હોવાની વાત ૧૯૮૨માં મારા જાણવામાં આવી. તા. ૧૪-૧-૮૩ના રોજ અમે થોડા મિત્રો તે જોવા ગયા ત્યારે લગભગ ૨૨-૨૫ રાજહંસ જોવા મળેલા. પણ ગાજહંસ ત્યારે એકેય ન હતો, એટલું જ નહીં, તેના સૌરાષ્ટ્રમાં આગમનના સમાચાર કોઈ પક્ષીનિરીક્ષકના જાણવામાં તે વખતે ન હતા. ગાજહંસ (Graylag Geese.)હવે સૌરાષ્ટ્રમાં આવવા લાગ્યા છે તે પણ નોંધનીય ગણાય. આઝાદી પહેલાંના જમાનામાં બ્રિટીશ ઓફિસરોએ જામનગર વિસ્તારમાં તેના શિકારની નોંધો કરેલી છે ખરી, પણ પછી ઘણા દાયકા તે દેખાણા નહી. હવે ફરી ગાજહંસ સૌરાષ્ટ્રમાં આવતા થયા છે તે પક્ષીનિરીક્ષકો માટે આનંદની વાત ગણાય.

(૩) ચંદ્રેશ બોરડ, ડૉ. ઈશિતા મુખર્જી, ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ય (૫-૧૨): પંચમહાલ જિલ્લાના લુણાવાડા તાલુકાના બાકોર નામના ગામમાં રાજપીપળાના પોપટ (Alexandrine Parakeet), શ્રી લવકુમાર ખાચર તથા મારા જોવામાં રોજ આવતા.

(૪) શ્યામા શોધન (૫-૧૫) : હરેવા (Chloropsis) ની કુદરતી બોલી કાળિયાકોશી જેવી છે. તેણે કોશીની નકલ નો'તી કરી, તેની અસલ બોલી તમે સાંભળી.

(૫) ચીકુ વોરા, યોગેન્દ્ર શાહ (૫-૧૬): અંબાજીની હોટેલમાં તમે જોયેલ અને માળા સહિત કોટો પાડેલાં પંખીઓ અબાબીલ (House Swift) નહીં, પણ અબાલી (Dusky Crag Martin) છે.

(૬) મયૂર-ઉલૂપી (૫-૧૭): તમે જોયેલું પક્ષી Firebreasted Flower peker છે કે કેમ, તે અંગે શ્રી લવકુમાર ખાચર માર્ગદર્શન આપી શકે. તેવું જ Whitebellied flycatcher ખાબત. Pictorial Guide માં આપેલ ચિત્રમાં તેના ગળું અને છાતી વાદળી છે, જ્યારે તમે ત્યાં સફેદ રંગ બતાવ્યા છે. Whitebreasted Laughing Thrush નો વ્યાપ દક્ષિણમાંયે બહુ પરિમિત

ક્ષેત્ર પૂરતો જ છે. વધારે નિરીક્ષણ જરૂરી.

(૭) બિંદુ કાપડિયા (૫-૧૮) : મોટો અને કાળો એ બે વિશેષણો લાગુ પડે તેવો તો એક જ લક્કડખોદ ભારતમાં છે અને તે Indian Great Black Woodpecker. સલીમઅલીની Hahdbook Vol.IV ના પૃષ્ઠ ૨૦૮ મુજબ કેરળથી તાપી સુધી તેનો વ્યાપ દર્શાવ્યો છે. ડાંગના જંગલમાં તે જોવા મળે છે. ખરેખર તો જેસોર (જિ.બનાસકાંઠા)થી શરૂ કરી ડાંગ સુધીની ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ ડુંગરાળ વનોવાળી છે. આ આખા વિસ્તારમાં ધનિષ્ઠ પક્ષીનિરીક્ષણ અત્યાર સુધી થયું નથી. થવું ખૂબ જરૂરી છે. તેમ ધાય તો આજ સુધી ગુજરાતમાં નોંધાયા ન હોય તેવા કેટલાંય પક્ષીઓનો ઉમેરો થાય. આ ટિપ્પણી મયૂર-ઉલૂપીના ઉપર જણાવેલ નિરીક્ષણને પણ લાગુ પડે છે. નવી પેઢીના પક્ષીનિરીક્ષકોએ આ કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ. જ્યારે પણ નવું પક્ષી નજરે ચડે ત્યારે સ્થળ પર જ શક્ય એટલી તેની વીગતો તેમજ તેની જીવનચર્યા જે જોવામાં આવી હોય તે લખી લેવી જરૂરી છે. યાદશક્તિ ઉપર કાંઈ ન છોડવું. બિંદુ કાપડિયાએ જોયેલ લક્કડખોદ, મોટો લક્કડખોદ (Indian Great Black Woodpecker) હોય તે અશક્ય નથી.

લાલસિંહ રાઓલ

પંખીનાં ગાન

સવાર પડે છે અને મારી આસપાસ સંગીતની પૂન જામે છે. સૌથી પહેલાં કોયલ જાગે છે. જાગીને એ બુલંદ અવાજે ટહુકવા માંડે છે. દરરોજ એટલો જ બુલંદ, એટલો જ નિયમિત. એના ટહુકે તો હું ઘડિયાળ પણ મેળવી શકું. એને જાગેલો સાંભળતાં જ પીળક ઉઠે છે. પછી કોશીઓ, હોલા, કાગડા... એમ પંખીપરંપરા. આવું બન્દીકૃત્ય બારેમાસ ચાલે છે. ઋતુભેદે ગાનારાં બદલાય, ગાનનો ક્રમે ય બદલાય, પણ ન બદલાય કેવળ આ સમૂહગાનનો પ્રાતરવિધિ. એમાંના કોઈના ગાનથી હું રાચું છું. કાગડા જેવાના કર્કશ કંઠનાદથી અકળાઉં છું પણ ખરો. પણ એ ગાનારાંને મારી સૌન્દર્યદષ્ટિ કે અણગમાની પડી નથી. એમનું ગીત તો અણરોકયું વહેતું જ રહે છે.

પંખીની લાગણીઓને વ્યક્ત કરતી આવી એક જ સ્વરની આવૃત્તિઓ કે વિવિધ સ્વરની આલાપસરણીને આપણે થોડાક અનુભવે સમજી ઉકેલી શકીએ છીએ. કારણ પંખીનાં ગાન એમની લાગણીનાં પ્રદર્શક છે. જાતીય આકર્ષણ અર્થે મદે ચડીને નરમાદા ઊંચા રવે ગાતાં કે મંદ સ્વરે કુંજતાં નજરે પડે છે. ક્વચિત્ એ ગાન આંતરિક પરિતૃપ્તિનું વ્યંજક પણ હોય છે. કલ્લિંક સમૂહવૃત્તિની ઘોષણા રૂપ ગાન, અંધારા અંતરાયો આડે કે પણાભ્યન્તરે અદશ્ય બનેલા પ્રિયજનને કે અન્ય સજાતીયને બોલાવવાના અથવા સમૂહસંચાર વખતે ટોળાંથી વિખૂટાં પડેલાંને સંધ ભેગાં કરી દેવાના આહવાનરૂપ પણ બને છે. કમલપત્ર ઓથે છુપાતી માદાને આકર્ષતા પીહોનો મંજુલ સ્વર, અગર નદી તીરે આધે ફરતા પ્રિયજનને પોકારતા ચકવાનો ઓગળી જતો કંઠધ્વનિ આવાં ગાન જ છે. દૂરપથગામિની યાત્રાઓ પ્રસંગે ભેરીનાદ કરી એકબીજાનો સતત સંબંધ સાંકળતાં, ગગનવિહારી હંસ અને આડચોનાં નિશાગાન પણ આવાં ગાનના જ પ્રકાર છે. આવાં જ ગાન ક્વચિત્ વેદના, ઉન્માદ, ભય કે ક્રોધ અથવા હતાશપણાની કે ચીડની નિશાની રૂપ પણ હોય છે. તેમ જ આહ્વાદ, પ્રમોદ અથવા નિરવધિ પરિતૃપ્તિ અને અધિકપણાની કે સર્વોપરિપણાની ભાવનાનાં અભિવ્યંજક પણ બને છે.

(સૌજન્ય : વનવગડાનાં વાસી, લે. વનેચર)

Birdwatcher's Directory

Surname _____ Name _____ Father's Name _____

Address : _____

_____

_____

Tel. No. : Res : _____ Office : _____ Mobile : _____

Fax : _____ E-Mail : _____ Addl.No. _____

Interests : Bird Watching Nature trail Conservation Bird Photography

ફોર્મ ભરીને મોકલવાનું સરનામું : નેચર ક્લબ, C/o સ્નેહલ પટેલ, ૮૧, સર્જન સોસાયટી, અઠવા લાઈન્સ, સુરત-૩૯૫૦૦૭

ગુજરાતમાં શિયાળામાં અનેક પક્ષીઓ ઋતુપ્રવાસમાં આવે છે. જેને 'રીંગીંગ' (ringing) કરવાનું કામ બોમ્બે 'નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી' કરે છે, જ્યારે પરદેશમાં અનેક સંસ્થાઓ 'રીંગીંગ'ની પ્રવૃત્તિ કરે છે.

'રીંગીંગ'નો ઇતિહાસ તપાસીએ તો, સૌ પ્રથમ ડેન્માર્ક દેશે ૧૮૯૮માં 'રીંગીંગ'ની શરૂઆત કરેલી. 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી' તરફથી ૧૯૨૬થી આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવેલી છે.

'બી.એન.એચ.એસ.'ની રીંગ દ્વારા ગુજરાતમાં, હિંગોળગઢમાં, દરબાર સાહેબ સ્વ. શિવરાજકુમાર ખાયર 'રીંગીંગ' કરતા, જ્યારે ભાવનગરમાં સ્વ. ધર્મકુમારસિંહજી 'રીંગીંગ' કરતા. 'બી.એન.એચ.એસ.' તરફથી કચ્છમાં ચંગલરા રખાલ (તા. ભુજ), વણોઠી રખાલ (તા. માંડવી), જખૌ દરિયાકિનારો (તા. અબડાસા), માતાનો મઢ (તા. લખપત), છારી ઢંઢ તથા કુલાય (તા. નખત્રાણા) અને કુંવારબેટ (કચ્છનું મોટું રણ) ખાતે 'રીંગીંગ' કરવામાં આવેલું છે.

ગુજરાતમાં પરદેશી રીંગવાળા પક્ષી પ્રાપ્ત થયાની નીચે મુજબની માહિતી રસપ્રદ થઈ રહેશે :

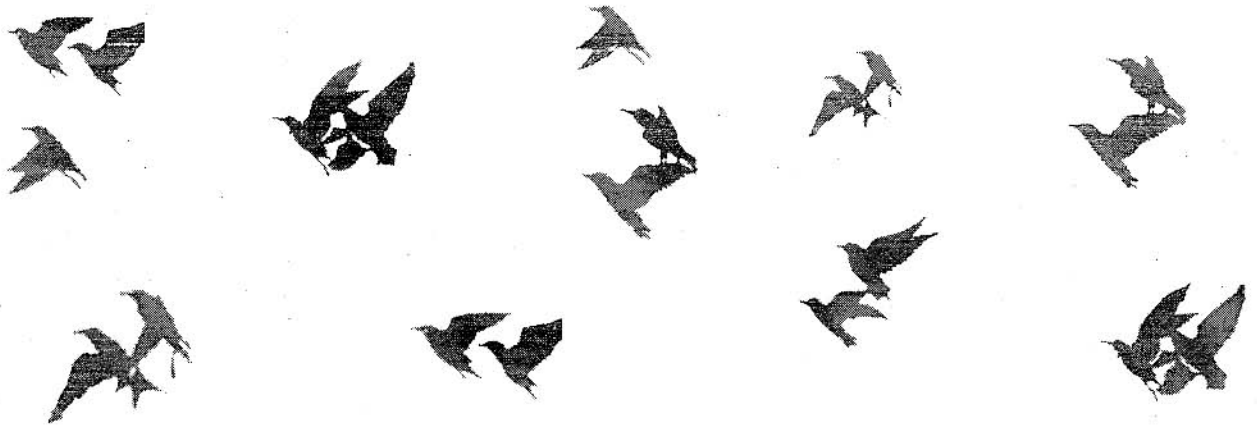
અનુ. નં.	પક્ષીનું નામ	રીંગ કર્યાનું સ્થળ તથા તારીખ	ગુજરાતમાં મળવાનું સ્થળ તથા તારીખ
૧.	મચ્છીમાર (Osprey)	હેસ્ટા ફોર્સ, નોર્વે તા. ૧૩-૭-૮૫	કચ્છરડા ગામ, જિ. જામનગર. તા. ૫-૧૧-૮૫ (૫૮૫૫ કિ.મી. દૂર)
૨.	સીગલ (Sea Gull)	રશિયા	પોરબંદર દરિયાકિનારો
૩.	ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican)	ઈલીરીવર ડેલ્ટા બાલ્કાસ સરોવર કઝાખીસ્તાન તા. ૧૫-૭-૮૭	કમલેશ્વર ડેમ ગીર અભયારણ્ય (૧૯૮૭)
૪.	" "	કઝાખીસ્તાન તા. ૨૯-૭-૮૯	મેડીસર રખાલ તા. ભુજ તા. ૧૦-૧૨-૧૯૮૯
૫.	" "	કઝાખીસ્તાન તા. ૯-૭-૮૨	સરાડા અને મીઠડી વચ્ચે ઢંઢ (બન્ની) તા. ભુજ ડિસેમ્બર, ૧૯૮૨

૬.	" "	કઝાખીસ્તાન તા. ૯-૭-૮૨	ઝાલરિયા તળાવ, પડપરી જિ. રાજકોટ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૭
૭.	મોટો હંજ (Greater Flamingo)	રીઝાઈએદ સરોવર-ના અશક ટાપુ, ઈરાન. તા. ૨૩-૮-૭૧ થી ૨૫-૮-૭૧	આલ્બર્ટ વિક્ટર બંદર જિ. અમરેલી તા. ૧-૧-૭૫
૮.	કરકરા (Demoiselle Crane)	ટ્રાન્સવેસ્કીયા (રશિયા) ૧૧-૭-૮૦	ન્યારી ડેમ, રાજકોટ ૧૦-૨-૮૨
૯.	" "	રશિયા	રતનાલ તળાવ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૯
૧૦.	નાનો કીચડિયો (Little Stint)	રશિયા	છારી ઢંઢ, ૧૯૯૦-૯૧

તે જ રીતે ગુજરાતમાં રીંગ પહેરાવવામાં આવેલાં પક્ષીઓ અન્ય દેશોમાં પણ મળેલાં છે, જેની માહિતી આ મુજબ છે. :

અનુ. નં.	પક્ષીનું નામ	રીંગ કર્યાનું સ્થળ તથા તારીખ	કયા દેશમાં ક્યારે મળેલું (તારીખ)
૧.	સોનેરી પીળક (Golden Oriol)	ભાવનગર તા. ૨૯-૯-૬૧	તાઝીકીસ્તાન (રશિયા) તા. ૧૦-૬-૭૧
૨.	શ્યામશીર ગંદમ (Blackheaded Bunting)	હિંગોળગઢ (સૌરાષ્ટ્ર) ૨૨-૯-૬૪	સાયપ્રસ ૧૬-૫-૧૯૬૫ (૪૫૦૦ કિ.મી. દૂર)
૩.	" "	ચંગલરા રખાલ ભુજ (કચ્છ) ૨૬-૯-૫૯	કાસ્નોદર - સાઈબીરીયા (રશિયા) તા. ૨૬-૫-૬૨ (૩૭૦૦ કિ.મી. દૂર)
૪.	સફેદ ટિવાળીઘોડો (White Wagtail)	વણોઠી રખાલ તા. માંડવી (કચ્છ) ૧૯૬૧	કિરોવ (મોસ્કોની પૂર્વમાં, રશિયા)

આમ ગુજરાતમાં ઋતુપ્રવાસી પક્ષીઓના આવનજાવનના આ દસ્તાવેજ પૂરાવા ગુજરાતની ઋતુપ્રવાસની અગત્યતા દર્શાવે છે.

પર્યાવરણ અને પક્ષીઓ :

હાલના યુગમાં દરેક સ્તરે એક શબ્દનો ઉપયોગ થતો જ રહ્યો છે અને તે છે 'પર્યાવરણ'. હવામાન, ઝાડપાન, ઘાસ, ઈત્યાદિ વનસ્પતિ, વરસાદનું પ્રમાણ, પાણીનો સંગ્રહ (કુદરતી અને માનવસર્જિત), પશુ, પક્ષીઓ, માનવે પાકેલાં પશુઓ, પક્ષીઓ જેવાં કે, મરઘાં, બતક વિગેરે, માનવસર્જિત ખેતી, દરિયાં, તેની આસપાસની જમીન, નાળો, ઉપરાંત તે સમુદ્રમાં ઊગતી વનસ્પતિ અને તેની અંદર રહેતી જીવસૃષ્ટિ, એ બધાનું પોતપોતાનું આપણી ધરતી પર આવરણ, તેને સમગ્ર રીતે 'પર્યાવરણ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સામાન્ય સમજણ યા ખ્યાલ એવો છે કે, 'પર્યાવરણ' એટલે વાતાવરણ. ઘણી વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે, ઘણાં વૃક્ષો વાવવાથી અથવા પાણીના બંધો કે ચેક ડેમો બાંધવાથી પર્યાવરણને સુધારી શકાય, પરંતુ આવી પ્રવૃત્તિ જો સમજદારી યા અભ્યાસપૂર્વક કરવામાં ન આવે તો તે ફક્ત વાતાવરણને અસર કરતી સાબિત થાય છે. આવાં કાર્યો આચરવાથી એ વધુ શક્ય બને કે, તે પર્યાવરણને પૂરક બનવાને બદલે તેનામાં પરિવર્તન લાવી શકે, આ પરિવર્તન લાભદાયી પણ નીવડે અને નુકશાનકારક પણ સાબિત થઈ શકે.

એક પ્રદેશમાં પોતાના એકથી વધુ પ્રકારનાં પર્યાવરણો હોઈ શકે અને તે તેવાં પ્રદેશ માટે આગવાં હોય છે. આપણે કચ્છનો દાખલો તપાસીએ તો, આ પ્રદેશમાં મુખ્યત્વે રણપ્રદેશને લગતું (Semidesert ecosystem) પર્યાવરણ જોવા મળે છે. બીજી તરફ સમુદ્રી પર્યાવરણ (Marine ecosystem) અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જ્યારે ત્રીજો પ્રકાર નાનાં અને મોટાં કચ્છનાં રણોનાં પર્યાવરણનો છે. આમ એક પ્રદેશમાં ત્રણ પ્રકારનાં પર્યાવરણ સહ અસ્તિત્વમાં જોવા મળે અને ત્રણેની ખાસિયત પોતપોતાની આગવી છે.

પર્યાવરણ વિશે આ સાદી સમજણ અને પૂર્વભૂમિકા આપ્યા બાદ, આપણે તેમાં રહેતાં પક્ષીઓનો વિચાર કરીએ. જ્યાં રણપ્રદેશને લગતું પર્યાવરણ હોય ત્યાં વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેમાં ઓછા પ્રમાણમાં પાણીનો ઉપયોગ કરતાં ઝાડ-પાન- ઘાસ વગેરે હોય. તેવી જ રીતે, જો પાણી ન મળે તો પણ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે તેવી વનસ્પતિ અથવા પાણીની અછતમાં પણ જીવન ટકાવી શકે તેવાં પક્ષીઓ રહી શકે છે. કચ્છની, રણ સિવાયની ભૂમિ પર ડુંગરાળ ભાગ છે, રેતાળ પ્રદેશ છે, ઘાસિયા જમીનો, ખેતીલાયક વિભાગો અને રખાલો છે. કાંટાળાં ઝાડો, થૂવર અને પીલુંનાં ઝાડો જેવી વનસ્પતિ બધે જ ઠેકાણે પથરાયેલી છે. આમાં અસંખ્ય પક્ષીઓ પોતાનો નિવાસ કરે છે, ખોરાક મેળવે છે અને અનુકૂળ સંજોગો મુજબ વિચરે છે. આમાંનાં અમુક, મનુષ્યોનાં રહેઠાણ, શહેરો તથા ગામડાં અને તેની આસપાસ રહે છે. આવાં પક્ષીઓમાં કાગડા, ચકલી સમળી, ગીધ, ઘૂવડ અને શિકરા જેવાં શિકારી પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે. સમળી, ગીધ, કાગડા ઈત્યાદીને કુદરતે સફાઈ કામદારો તરીકે નીમ્યા છે. તે મનુષ્ય દ્વારા ફેંકવામાં આવતા કચરા, ઍંકવાડ અને મૃત જાનવરોને ખાય છે અને આ રીતે પર્યાવરણને સાફ રાખે છે. તેવી જ રીતે વગડામાં રહેતાં પક્ષી, ફળો, બીજ અને જીવજંતુનું ભક્ષણ કરે છે અને તે પ્રક્રિયા દરમિયાન બીજનું પ્રસારણ કરે છે, જેમાંથી નવી વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવજંતુની સંખ્યા પર નિયંત્રણ રહે છે. ઘૂવડ જેવાં પક્ષીઓ ઉંદર, સર્પો તથા બીજાં જીવોનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરતાં હોવાથી આવાં જીવોની સંખ્યા પણ કાબૂમાં રહે છે અને પર્યાવરણમાં કુદરતની સમતુલા જળવાઈ રહે છે.

ઘાસિયા જમીન અને ખુલ્લાં મેદાનોમાં ટિટોડી, ધોરાડ, રણકાગડા, કાંકણસાર અથવા ચંડૂલનાં રહેઠાણ હોય છે. આવાં પંખી ખુલ્લી જમીન, જ્યાં તેની ચોતરફ નજર પહોંચે તેમાં રહેવાનું પસંદ કરે છે. બીજી તરફ, ખુલ્લાં ખારાપાટ જેવા કચ્છના રણમાં પણ રણચંડૂલ (Desert Lark) અથવા (Hoopoe Lark) જેવું પક્ષી રહી શકે છે. તેને મહિનાઓ સુધી પીવાનું પાણી મળતું નથી, પરંતુ તેના ખોરાકમાં જે જીવાત હોય છે, તે ખાઈ, તેનામાંથી મળતી ભીનાશ પર ટકી શકે છે. જ્યારે વરસાદ પછી નદી નાળાનાં પાણી રણમાં ભરાય ત્યારે, તે પાણીના વહેણમાં કાંપ આવે તેની સાથે જીવાણું અને કીટાણુંઓ

અને ઘાસ વિગેરેનાં બીજ પણ તણાઈ આવે. આ ઉપરાંત સમુદ્રનું પાણી મોટી ભરતી દરમિયાન ઉનાળામાં રણમાં પ્રવેશે છે. આ વખતે ત્યાંના પર્યાવરણમાં ધરખમ ફેરફાર થાય છે. જો મોટા રણમાં પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી આવે તો મોટાં હંજ (Greater Flamingo) ત્યાં પ્રજનન કરવાં એકઠાં થાય છે. નાનાં હંજ (Lesser flamingo) પણ ત્યાં બચ્ચાં ઉછેરતાં નોંધાયેલાં છે. આ સિવાય ડૉ. સલીમઅલીએ બીજી જાતનાં પક્ષીઓને પણ ત્યાં પ્રજનન કરતાં નોંધ્યાં હતાં. મોટાં હંજનો મુખ્ય ખોરાક ઘાસ અને વનસ્પતિનાં બીજ હોય છે. બીજાં પક્ષી, કીટાણું અને જીવાણુંનો ખોરાક લે છે. નદી નાળાનાં પાણી સાથે માછલીઓ રણમાં આવે છે તેને વાબગલી (Terns) તથા ઘોમડાં (Gulls) જેવાં પક્ષીઓ ખાય છે. આ રીતે પાણી સુકાઈ ન જાય અથવા વધારે પ્રમાણમાં ખારાશવાણું ન થાય ત્યાં સુધી તરેહ-તરેહનાં પંખી, એ રણના પર્યાવરણના એક અંગ તરીકે ત્યાં રહે છે. રણમાં બેટો છે. તેના પર પણ લેલાં, ચંડૂલ વિગેરે પક્ષીઓ જોવા મળે છે.

આપણું જે સમુદ્રી પર્યાવરણ છે તેમાં એક તો સમુદ્ર, તેનો કિનારો (આમાં રેતાળ કિનારો ને માટીવાળો કિનારો એ બન્ને છે.), જેમાં ભરતીનાં પાણીનો ભરાવો થાય તેવી કાદવિયા જમીનો, ઉપરાંત, નાળોનો પણ સમાવેશ થાય છે. અહીં માછલાં, કરચલાં અને બીજાં અનેક જાતનાં જીવજંતુઓ અને દરિયાઈ વનસ્પતિ થાય છે. આ બધાં ભરતી-ઓટ અને એક-બીજા ઉપર આધારિત હોય છે. કાદવિયા જમીનો પર અને નાળોમાં મુખ્ય વનસ્પતિ ચેરિયાં (mangrove) છે. આ કાદવમાં અને પાણીમાં ઊગતું એક ઝાડ છે. તેની એકથી વધારે જાતો હોય છે. આ ચેરીયાવાળા સ્થળોમાં ઘણી જાતની માછલીઓનું પ્રજનન થાય છે.

જેમ અન્ય પ્રકારના પર્યાવરણનાં ભાગરૂપ પક્ષીઓ હોય છે, તેમ દરિયાઈ પર્યાવરણમાં પણ તેમનું મહત્વનું સ્થાન છે. અમુક પક્ષી, સમુદ્રમાં દૂર દૂર સુધી રહેતાં હોય છે. ત્યાં તે પાણીમાંથી માછલાં ખાય છે, અને જહાજોની પાછળ અને આસપાસ ઊડી તેમાંથી ફેંકાયેલા ઍંકવાડનું પણ ભક્ષણ કરે છે. અમુક પંખી કિનારા પર રહે છે અને નાળોમાં પણ જાય છે. શિયાળામાં આપણે ત્યાં યાયાવર પક્ષીઓ આવે ત્યારે, એ બધાંની સંખ્યા અનેક ગણી વધી જાય છે, ચેરિયાંમાં પક્ષીઓને ખોરાક મળે છે, અને અમુક સ્થાનિક નિવાસી પક્ષીઓ જેવાં કે, દરિયાઈ બગલા (Reef Heron) રાત બગલાં (Night Heron) ઈત્યાદિ તો ચેરિયાનાં ઝાડ પર માળા બાંધી બચ્ચાં, ઉછેરે છે. એક, લીલા અને પીળા મિશ્રિત રંગનાં પીંછાવાળું, આપણી સામાન્ય ચકલીથી નાનું પક્ષી, શ્વેતનયના (White Eye) ચેરિયાનાં ઝાડો પર વ્યાપક સંખ્યામાં જોવા મળે છે. તે સૂક્ષ્મ જીવાત ખાય છે. ઉપરાંત, કુલમાંથી રસ અને ફળનો પણ ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરે છે. તે ચેરિયામાં માળા બનાવે છે, ને પોતાનાં બચ્ચાં ત્યાં ઉછેરે છે. આ પક્ષી, જખૌ-લખપત નાળો તથા કાદવિયા વિસ્તારોનાં ચેરિયાનાં વનોમાં નોંધાયેલું છે. આ પક્ષીની બન્ને આંખો ફરતે ઝીણી લીટીવાળું સફેદ ફૂંડાણું હોય છે, જેના પરથી તેનાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતી નામો પડ્યાં છે.

પર્યાવરણ અને પક્ષીઓ સંબંધી મેં લખ્યું છે. તેના પરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ જશે કે, જેમ પક્ષીઓ પર્યાવરણના એક અંગરૂપ છે, તેમ મનુષ્યનું પણ તેમાં તેવું જ સ્થાન છે. એ વાત પણ તેટલી જ સ્પષ્ટ છે કે, જો પર્યાવરણ જોખમાય કે તેને નુકશાન થાય તો તેની અસર મનુષ્યને પણ થાય. જો ઘાસિયા જમીન પર વિના વિચારે ગાંડો બાવળ વાવીએ તો તેના ફેલાવા નીચે આપણાં પશુધનને ઉપયોગી ઘાસ નાશ પામે. જો બેફામ રીતે ચેરિયાનાં વનનો નાશ કરીએ, કે કરવા દઈએ, તો માછલાંના પ્રજનન પર તેની સીધી અસર થાય અને તેનો ભોગ પંખીઓએ તો આપવો જ પડે, પરંતુ માછીમારી પર જીવનનિર્વાહ કરતાં લોકોએ પણ તેનાં વિધરીત પરિણામો ભોગવવાં પડે. વિજ્ઞાને ઘણી બાબતો પૂરવાર કરી આપી છે. તેની સાથે માર્ગદર્શન પણ આપ્યું છે ત્યારે, હવે મનુષ્ય પર્યાવરણની બાબતે સજાગ નહીં થાય તો ક્યારે થશે ?

જયુબીલી ગ્રાઉન્ડ, ભુજ ૩૭૦૦૦૧

પક્ષીમિત્રોના પ્રતિભાવો

અમદાવાદથી ઉત્તરે, પ્રાંતિજ ગામે એક તળાવ, જેને બોબ કહેવામાં આવે છે, ત્યાં સારા પ્રમાણમાં પક્ષીઓ આવતાં હતાં. હવે નાણાંભૂષી સરકાર તેને ધીમે ધીમે પૂરી રહી છે. પશ્ચિમ વિસ્તારથી તેની શરૂઆત થઈ છે.

રસપ્રદ પ્રકાશનો, સામાન્ય રીતે આર્થિક સંકટામણ અનુભવતાં હોય છે. એક નાની રકમનો ચેક મોકલાવું છું, જે સ્વીકારશો.

એ.કે. દેસાઈ, નર્મદાનગર, જિ.ભરૂચ

Lavkumar's write up in 'Vihang' transported me back to Beyt Dwarka. On the last few days at Dumni Point, I was happy to see the little young ones of White Ibis on one of the islands.

I will really make an effort to write something for 'Vihang'. Wish you all the good luck and keep the tempo high. 'Vihang' has definitely become an important link among the birdwatchers of Gujarat.

Rajendrasinh Jadeja, Ahmedabad

હું લગભગ પ્રથમ અંકથી જ 'વિહંગ'નો વાચક છું. છેલ્લો અંક-૧૨ મળ્યો. પ્રથમ નજર કરી. સરસ જ હોય ને! તમે રસ, રુચિ અને શોખ ધરાવતા સંપાદક તથા પરામર્શક તો છો જ, સાથે સમર્પિતભાવે આ કામ સમયસર તથા સુયોગ્યરૂપે કરો છો. આ અને આવાં સામયિકો હોવાં, ટકવાં જોઈએ તેવું લાગ્યા કરે છે. આર્થિક કારણે બંધ ન થવાં જોઈએ તેવું માનું છું.

ચેક ડ્રફ્ટ જ સ્વીકારવાને બદલે મ.ઓ. પણ સ્વીકારો તો? (અમે મ.ઓ. પણ સ્વીકારીએ છીએ.-સં.)

પક્ષીઓના કિયાકલાપને ભૂંકપના સંદર્ભે અવલોકિત કરી, દશ્ય વિગતો, 'વિહંગ'ના વાચકો માટે મુકશો તો આનંદ થશે. આ અંગે વિસ્તૃત લેખ પણ કોઈ તજજ્ઞ આપે તો ગમશે.

ગુણવંતરાય જોશી, ભાવનગર

અમાના પદની પંક્તિ છે. "અભિનવો આનંદ આજ અગોચર ગોચર હોવું." કવિને જે અભિપ્રેત અર્થ છે તેનાથી જુદો 'આલેય નેચર કલબ'ના સક્રિય સભ્ય તરીકે રહેવાનો. પાનેલી બધા હતા ત્યારે અમારો આલેય અમને વારંવાર પોકારતો ને અમે દોડીને ત્યાં પહોંચી જતા. આ આનંદ અમે માણ્યો છે, પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં. એને પરિણામે શ્રી લવકુમાર ખાચરના માર્ગદર્શન નીચે હિંગોળગઢ, પિરોટન, સાસણ જેવાં સ્વળોએ પ્રકૃતિ સાથે નાતો જોડાયો. નવા પ્રકૃતિમિત્રો મળ્યા, તો પ્રકૃતિ સાથે ગાઢ નાતો ધરાવનાર મુરબ્બી પણ મળ્યા. અમે શીખ્યા નવા પાઠો, જે આજ પણ લોહી સાથે વણાયેલા છે. ક્યારેક કોઈ પંખી આકાશ ચીરતું નીકળે તો ઊભા રહી જવાઈ છે. કશુંક વિજ્ઞાનના સામયિકોમાં પંખી વિશે વાંચવાનું મળે ને મન તરત ત્યાં ખોડાઈ જાય છે. હું ધોરાજી હતો ત્યારે દર વર્ષે ૧૫ વિદ્યાર્થીને લઈને સાસણને સ્પર્શવા નીકળી પડતો. આજે જામનગર છું. અહીં દરિયાનું સાન્નિધ્ય માણું છું. 'ફલેમીંગો' સાથે દોસ્તી રાખું છું હા પિરોટન ફરી ગયેલો. અમે વાવેલાં ચેર, દિવાદાંડી

બાજુ મોટાં થઈ ગયાં છે.

મનીષ અલાવાડિયા, બેડી, જામનગર

કુશળ હશે. 'વિહંગ'ની ઉડાન અવકાશ ભણી થઈ રહી છે. ગુજરાતનાં પક્ષીપ્રેમીઓમાં ઉત્સાહની લાગણી પ્રજ્વલિત થતી જાય છે, સાથે સાથે નવી પેઢીમાંથી એક વર્ગ પણ ઊભો થતો જાય છે, જે 'વિહંગ' માટે આશાસ્પદ છે.

અંક મળ્યા પછી તરત જ પત્ર લખવો હતો, પરંતુ કચ્છનાં કાર્યક્રમમાં વ્યસ્ત હોઈ લખી શક્યો નહીં. ખાસ તો, તેમાં અગાઉ, અહીંની નોંધ મોકલેલી તેમાં કદાચ મારાથી જણાવવામાં ભૂલ હશે. 'વિહંગ' સળંગ અંક ૧૦ શરદ ૨૦૦૦ પાન નં. ૧૪માં ૭૦ જેટલાં 'ફલેમીંગો' જોયા હતાં 'કોમન કેન' નહીં. અહીં ફલેમીંગો હોય છે. અત્યારે પણ જોવા મળે છે. આ વર્ષે વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં નિયમિત જોવા મળ્યા છે. હંજ છે, કુંજ નહીં. તકલીફ બદલ ક્ષમા માગું છું. (૨૯-૧૧-૦૦)

રશ્મિન જોષી, આણંદ

'વિહંગ'ને જણાવવાનું કે ગયા અંકમાં (વર્ષ : ૩ સળંગ અંક : ૧૦ શરદ : ૨૦૦૦) B.N.H.S.ની વેબસાઈટ www.bnhs.org જણાવી હતી, જે ખોટી છે. BNHSની વેબસાઈટનું નામ www.bnhs.org છે.

વિહંગમાં ગયા અંકે 'બર્ડ ફીડર' બનાવવાની પધ્ધતિનું વર્ણન કર્યું હતું, જેમાં બોટલમાં અનાજ ભરી 'બર્ડ ફીડર' બનાવવાની પધ્ધતિ વર્ણવી હતી. આ પધ્ધતિને ફરી એક વાર વિસ્તારપૂર્વક (શક્ય હોય તો આકૃતિ સહિત) જણાવવા વિનંતી. અન્ય કોઈક રીતે આવા 'બર્ડ ફીડર' બનાવી શકાતા હોય તો તે રીતો પણ જણાવજો.

કેટલીક વાર એવું બને કે પોતાના ઘરની આજુબાજુમાં અમુક પક્ષીઓ ઘાયલ થઈને તાત્કાલિક સારવાર ન મળતાં મોતને ભેટે છે અને આપણે જોતાં જ રહી જઈએ છીએ. આવા ઘાયલ પક્ષીઓને પ્રાથમિક સારવાર કેવી રીતે આપવી તે જણાવવા નમ્ર વિનંતી. (નજીકના પશુદાક્ટરને બતાવી શકાય. -લા.)

ભૌમિક શાહ.સી- સુરત

'વિકાસ'ની બીન બજાવતાં બજાવતાં નીકળી પડેલા મૂડીવાદી રાષ્ટ્રોની પાછળ ઊંદરડા જેમ દોડી જવાની દુનિયાભરમાં હોડ ચાલી છે, એવે ટાણે રસ્તાની એક કોરે આવી જઈ સારાસાર-વિવેકનો વિચાર કરનારા સો સો સલામના અધિકારી છે.

'વિહંગ'ના માધ્યમ દ્વારા આપ પક્ષીજગત અને પ્રકૃતિ વિશે લોકોમાં જાણકારી અને જાગૃતિ કેળવવાનું કાર્ય કરી રહ્યા છો, એ એક સાધનાથી કમ નથી. અભિનંદન!

મુંબઈમાં શાળાનાં બાળકો સાથે નિસર્ગભ્રમણ વેળાએ પશુપક્ષીઓનાં અંગ્રેજી નામોના ગુજરાતી પર્યાયોની જાણકારીનો અભાવ મને હમેશાં ખટકતો રહે છે. એમાં 'વિહંગ' મદદ કરી શકે. (સ્પોન્સરર મળે તો આ માટે અલગ પુસ્તિકા પ્રગટ કરવાનો 'વિહંગ'ને મનોરથ છે. - સં.)

- સંદીપ ભાટિયા, મુંબઈ

હું 'વિહંગ'નો નિયમિત વાચક છું.

પક્ષીનિરીક્ષણનાં શોખને લીધે મારા મિત્ર શ્રી જયદેવભાઈ ધાધલ (ફ.ક. મેજસ્ટ્રેટ, ભાણવડ) ના પ્રયત્નથી વિહંગ મળતું થયું છે.

પક્ષીનિરીક્ષણ ક્ષેત્રે, ગુજરાતભરના પક્ષીમિત્રો વચ્ચે નિયમિત થતાં અવલોકનો તથા અન્ય માહિતી ના આદાન-પ્રદાનની જરૂરિયાત હતી, જે 'વિહંગ' દ્વારા પૂર્ણ થઈ છે. આ ઉપરાંત, આ ક્ષેત્રના તજજ્ઞોના અમૂલ્ય જ્ઞાન અને અનુભવો પણ 'વિહંગ' દ્વારા જાણવા મળે છે, જે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. 'વિહંગ' ઘણા લોકોને પક્ષીનિરીક્ષણમાં રસ લેતા કરી શક્યું છે. 'વિહંગ', સમગ્ર ગુજરાતના પક્ષીમિત્રો વચ્ચે સેતું અથવા મંચનું કાર્ય કરી રહ્યું છે. તે માટે આપની મહેનત અને ઉત્સાહને ધન્યવાદ !

એન. વી. ખાચર, જસદણ

જસદણ ના પક્ષીમિત્રશ્રી પરમાર અરવિંદ એ. તરફથી મને 'વિહંગ'નો અંક મળ્યો. વાંચી આનંદ થયો. પ્રકૃતિ અને પક્ષીમાં મને રસ છે. હું 'ગીર ફાઉન્ડેશન'નો આજીવન સભ્ય છું આપની પ્રવૃત્તિ, ખરેખર શુભ તથા પ્રચાર અને પ્રસાર યોગ્ય છે.

લાલદાસ વૈષ્ણવ, લીમડી

'વિહંગ' માટે તમને ધન્યવાદ આપું એટલાં ઓછાં છે. ઉત્તરોત્તર 'વિહંગ'ની આભા વધતી જાય છે. એની પોતાની, એક આગવી શૈલી અને રમણીય છટા ખીલી ઊઠી છે.

'વિહંગ' અત્યારે આર્થિક ભીસ અનુભવી રહ્યું છે આ મુદ્દેદરેક 'વિહંગ' વાચકના મનમાં અગ્રસ્થાન મેળવશે. મને ખાત્રી છે કે તમારી આ નાનીશી હાકલનો જવાબ 'વિહંગ'ના વાચકો હાકોટા-પડકારા પાડીને આપશે.

પ્રશાંત દેસાઈ, વાપી

'વિહંગ' પ્રકૃતિની બેનમૂન કલાને ઉત્તમ સર્જન છે. પૃથ્વી ઉપર પશુ-પક્ષીઓનો પરિચય થાય છે. તેમાંથી, કુતૂહલતા સ્ફૂરે છે. પક્ષીઓની વર્તણૂંકો અને વર્તનને વાંચતાં ખરેખર આશ્ચર્ય થાય છે ! આપ શ્રી, ધન્યવાદને પાત્ર છો. . .

સુરેશ- નીલા કાપડિયા, અમદાવાદ

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનાં જળખાલિત ક્ષેત્રો (Wetlands) ઘાસનાં કુદરતી બીડ, કુદરતી સંપતિ અને પક્ષીઓનાં કુદરતી આવાસો વ્યવસ્થિત રીતે નાશ પામી રહ્યાં છે. તેને બચાવવા 'વિહંગ'માં જાગૃતિ માટે પ્રયત્ન કરવો અત્યંત જરૂરી છે.

હસમુખ ધ્રુવ, જામનગર

Wish you prosperous & Happy New Year. As I get the magazine from my uncle I read it whole at a time. I was happy to know that somebody has very minor details of birds from whole Gujrat and spreading it with the help of a magazine. I am a student of M.S.U., Finearts BARODA and I am in fourth (final) year, I also have interest in your activities. I am a regular visitor of Gir and my native is Keshod Dist. Junagadh. I have also visited Jungles of Dangas, Ambaji, Dhrangadhra, and whole GIR.

Chirag Thumbar

(thumbarat@usa.net)